

זיכרונותיי – חנק'ה פיטרמן-גורנשטיין

ביום בו החלה השואה, על כל תוצאותיה, יצאתי עם קבוצת סטודנטים לשיט סירות באגם בעיר קרמניץ-פודולסקי. בדרכנו חזרה לעיר שמענו קריאות: "פרצה מלחמה", "יש גיוס".

זה היה ב-22 ביוני 1941 – תחילתו של "מבצע ברברוסה".

הייתי כל כך מופתעת ששאלתי הראשונה הייתה: "מלחמה? מי נגד מי?"

חזרנו בבהלה לאוניברסיטה. בטיול השתתפו סטודנטים לגיאולוגיה מכל הכיתות. כ-150 סטודנטים לגיאולוגיה שגרו בבניינים ליד האוניברסיטה.

מיד נצמדו למקלטי הרדיו והקשבנו לשידורים בהם נאמר כי צבא ברית המועצות החל בהתקדמות מערבה, נכנס לפרוסיה המזרחית והגרמנים נסוגים בבהלה בהשאירם טנקים, רכבים, ציוד וכד'. למעשה, המצב היה הפוך. הגרמנים שעטו מזרחה והרוסים ברחו והפקירו הכל. את האמת לא ידענו. האמנו לשידורי הרדיו. למרות זאת, חלק מהסטודנטים, בעיקר גברים, עלו על רכבות ונסו מזרחה. הרוב החליטו לחזור כל אחד לביתו.

אני ולייב (אריה) מלמד, סטודנט לגיאולוגיה שנה שלישית, החלטנו לחזור הביתה, לעיר הולדתנו – לוצק. אספנו את חפצינו ועלינו על רכבת לעיר דובנו.

היה זה רק היום השני למלחמה וכבר הייתה אנדרלמוסיה שלמה. לא מכרו כרטיסים, לא היו מבקרים. הרכבת הייתה מלאה. איש לא ידע דבר וכולם פחדו לדבר. ישבנו על חפצינו בדממה.

בדובנו עצרה הרכבת ונאמר לנו לרדת. לייב נזכר שבעיר מתגוררת משפחת מייזר. הם נחשבו כבעלי הון (קפיטליסטים) ולפי סעיף בחוקה נאסר עליהם לגור בערים גדולות כמו לוצק או רובנו. דובנו הייתה עיירה קטנה וחישי מהר מצאנו את ביתם. הם קיבלו אותנו בחמימות ובלילה חלקו אם המשפחה וביתה רוזה את מיטתן עמי. גם להן לא היה מושג על המתרחש, פרט לנאמר ברדיו. גברת מייזר, אימה של רוזה, הפצירה בי "הישארי אצלנו עד יעבור זעם. כמה זמן זה יכול להמשך? בוודאי רק ימים ספורים".

למחרת החלו מטוסים גרמניים לחוג נמוך מעל ראשינו. השמים היו מלאים במטוסים גרמניים. מטוסים רוסיים לא נראו. היכן הצבא הרוסי? מי נלחם והיכן? אף אחד לא ידע.

לפתע ראינו ברחוב הראשי מכונת פרטית ובה הפרופסור שלנו לכימיה – דרקץ'. הוא הכיר אותנו. עצר והציע לנו להצטרף אליו בנסיעתו מזרחה לחרקוב. כמובן שבמצב הקיים זו הייתה ההצעה הטובה ביותר, אבל אני עוד לא הבנתי את זה.

לא עלה בדעתי שחזרה הביתה, לגרמנים, זה טירוף. האינסטינקט הכתיב לי לחזור הביתה, למשפחה.

השארנו את חפצינו אצל המייזרים ויצאנו רגלית לכיוון לוצק. ללייב היה תרמיל גב לתוכו הכנסנו את הציוד הנחוץ ביותר, סיגריות וכסף.

בדרך עצרה אותנו קבוצת צעירים כפריים שרצו שאצטרף אליהם. לייב נתן להם סיגריות ושוקולד וכך נפטרנו מהם.

המשכנו ללכת ביתר זהירות, תוך עקיפת כפרים. בלילה ראינו מרחוק את העיר בוערת באש. נתקפנו פחד; אולי כבר אין שם אף אחד ואנחנו סתם חוזרים? התעטפנו ושכבנו על האדמה כל הלילה מבלי לעצום עין.

במה יפתיע אותנו השחר? איך ניכנס לעיר ואת מי נמצא בה? זו הייתה הפגישה הראשונה שלי עם מציאות המלחמה. החלטנו שאין ברירה ואנחנו חוזרים. בוקר פגשנו קבוצת חיילים גרמנים שבדקו תעודות. לנו היו

תעודות סטודנט ללא ציון לאום או דת. "סטודנטים בדרכם הביתה. טוב. תלכו". הגענו לגדת נהר הסטיר שם פגשנו, בהפתעה, את שמיגלסקי, בנו של החיית שתפר לי את מעיל החורף. הבחור היה ספורטאי מצטיין, שחקן כדור-רגל ושחיין מעולה. "לאן פניכם מועדות?" שאל. "אנחנו חוזרים" ענינו. "ראינו את הגרמנים. הם לא עשו לנו כלום. אין כבר לאן לברוח". שמיגלסקי חזר אתנו. צלחנו את הנהר בשחייה ואבדה לי נעל אחת. לייב עזר לי. כל הזמן שרקו מעלינו כדורים ושמיגלסקי צלל מדי פעם. אני שחיתי שחיית חזה ומאד פחדתי. הגענו לגדה מנגד. חלצתי את הנעל השנייה ונכנסתי יחפה העירה. חצינו את גשר בזילינסקי ובפינת הרחובות קוסציושקו ויגלונסקה נאלצנו לחצות הכביש שהיה מלא שברי זכוכית. רגלי נחתכו וחבשתי אותן בסמרטוטים. כך הגענו לרחוב סינקביץ'. העיר הייתה מתה. לא ראינו אנשים ורק רחוב יגלונסקה שרץ חיילים.

שמיגלסקי הלך ראשון הביתה ואחריו לייב. היה זה יום חמישי. ביום חמישי, כעבור שבוע, הגרמנים לקחו אותו ומאז לא ראיתי אותו. חבר טוב, מסור וישר.

לאט המשכתי לבד הביתה. הגעתי לרחוב קורדצקי ולפתע, לפני אחד הבתים, ראיתי את אבי. "אלוהים שלי. חנ'לה. חיכינו לך. אימא לא רצתה לברוח מזרחה כי הרגישה שתחזרי הביתה". אבי עצוב. לא מגולח. אמי והילדים (אחותי רבקה, בת 9, ואחי יצחק-אלי, בן 6) במקלט של השכנים. בבית שלנו לא היה מקלט. על ראשו של אבי סמרטוט. הוא עמד על הגג לבדוק אם לא אחזה בבית אש ורסיס פגע בו. כולם יצאו, הקיפו אותי ונשקו אותי. הלכנו הביתה. לשם מה לשבת במקלט? הגרמנים כבר בין כה וכה בעיר. משפחות רוסיית שגרו ברחוב שלנו עזבו מזרחה. בבנין שלנו גר רב-סרן יהודי-רוסי עם משפחתו, אשתו האוקראינית ושתי בנותיו מאיה וסבטלנה. הוא שירת ב-N.K.V.D (משטרת פנים) ולרשותו עמד רכב. הוא הציע להורי להצטרף אליהם בנסיעה מזרחה אך הם סרבו, כי חיכו לי. ייתכן ואלמלא למדתי באוניברסיטה היינו כולם עוזבים ונשארים בחיים. הייתי עייפה ורגלי כאבו. השגתי יוד ותחבושות והתהלכתי בנעלי בית.

הכיבוש הגרמני החל.

כבר עם הכיבוש הסובייטי ב-1939 (הסכם ריבנטרופ-מולוטוב) השתנתה תפיסת העולם שלי. ערכם של הכבוד ודרך-ארץ ירד ולעומתם הפכה קלות הדעת לבעלת משקל. היה שינוי ניכר בקביעת ערכם של אנשים. ביתנו הולאם. בית אותו בנה אבי והושקעו בו כל מחשבתם, מרצם והונם של הורי. הם עוד יצאו בשן ועין כי לא הולבש עליהם סעיף של "אויבי המשטר". כל זה שינה את דפוסי החיים אליהם הורגלתי. הנסיעה ללבוב והלימודים באוניברסיטה הורידו ממני קצת את הלחץ. שם חייתי כאילו בעולם הישן, טרום המלחמה, התלוש מהמציאות הסוציאליסטית. זה הזכי אי בי של החיים החדשים. כמובן שידעתי שאני, כבת של סוחר, לא אשתייך למעמד המועדף אבל לפחות נעלמה בעיית יהדותי.

בתקופה ההיא היו ליהודי רוסיה (לפחות על הנייר) זכויות שוות לכל יתר העמים וזה היה הפיצוי עבור כל יתר הצדדים הבלתי נעימים. להורי היה קשה מאד להתרגל לעקרונות הקומוניזם (סוציאליזם) אך השלימו עם זה.

עכשיו, תחת הכיבוש הגרמני, מצאנו את עצמנו בעולם משוגע. לפתע הפסקנו להיות בני אדם. ראו בנו מין זן של אנשים השונים מכל השאר. ללא יוצא מן הכלל נחשבנו לרוצחים אותם יש להעניש בעד מעשים שלא בצענו. היינו נתונים לחסדי כל ארי אשר יכול היה לעשות הכל כרצונו במה שקשור ליהודים. כל אחד היה רשאי להיכנס לבתינו ולקחת מה שמתחשק לו וגם להרוג אותנו. היינו ללא זכויות. נמצאנו בתחתית. לא היה לאן לברוח.

התעמקתי בקריאה כדי לברוח מהמציאות ועזרתי לאמי בעבודות הבית. רגלי הייתה עדיין חבושה ובקושי יכולתי לדרוך עליה כי גדל שם בשר פרא. תכופות באו חיילים גרמנים. חיפשו. בדקו. אין לי מושג מה ולמה. לרוב פתחתי אני את הדלת וכמובן שדיברתי אליהם בפולנית. עכשיו התברר שעיני הבהירות ואפי הקצר היו

ליתרון. המראה הפולני שלי הגן על הבית. אחד הגרמנים כתב על הדלת בגרמנית "כאן גרים פולנים". זכינו לקצת שקט.

שבוע לאחר שחזרתי הביתה הכריזו כי על כל הגברים היהודים בגילים בין 18 ל-60 להתייצב לעבודה. דוד, אחיו של אבא, בא אלינו בריצה ובידו את חפירה. הפצע בראשו של אבי טרם הגליד והוא נשאר בבית. מרבית הגברים התאספו במצודת לוברטה ושם הוציאו את כולם להורג. זו הייתה ההתחלה. נשאר רק זקנים, נשים וילדים.

נאמר לנו לענוד סרט לבן עם מגן דוד ולארגן יודנרט (מועצת יהודים). באו לסנטור דל, שהתגורר בבניין שלנו והציעו לו לארגן את המועצה. הוא סרב. באו גם אלינו. שאלתו הראשונה של אבי הייתה: "האם דל נתן את הסכמתו. אם הוא לא הסכים אזי גם אני. הוא יודע טוב ממני מה לעשות." לדירתו של הרב-סרן מה-N.K.V.D עברה משפחתה של שומרת הסף. עכשיו היא הפכה לגברת איבנובה. בעלה ובנה הצטרפו למשטרה האוקראינית ואמי טרחה להקדים לה "בוקר טוב גברת איבנובה". בהתחלה הם התנהגו אתנו די בסדר והתנחמו שאיכשהו זה יעבור. טרם התרגלנו למצב.

הלכתי עם אימא למרפאה ברחוב סינקביץ', לרופא עור. הרופא הראשי היה דר' ליפינסקי. חדר ההמתנה היה מלא נשים שמראן הסגיר אותן כבעלות במקצוע העתיק ביותר. אני הסתכלתי עליהן והן עלי "מה זו עושה כאן?". פניה של אמי היו קפואות והיא לא הוציאה הגה מפיה. הגיע תורי. קיבל אותנו דר' אלביר – יהודי. הוא שאל במה העניין. הראיתי לא את כף רגלי והסברתי לו איך זה קרה. הוא קבע שצריך לצרוב את המקום וזה כואב. מה לעשות? הוא הזמין אותנו לשעה שבה לא אצטרך להמתין בחברתן של הפציינטיות הקבועות שלו וצרב את המקום. זה כאב ונמשך זמן רב אך לבסוף התרפא.

הרופא היה נמוך קומה, פניו שחומות ומאד לא יפות, אבל הוא היה מאד סימפטי ועבורי הוא היה רק הרופא. מצאתי חן בעיניו והוא בא מדי פעם לבקר אותנו ושאל מה מצב הרגל. אחרי המלחמה נודע לי כי חברו לעבודה, דר' ליפינסקי, לו נתן דר' אלביר פרוות ודברי ערך, הסגיר אותנו לגרמנים.

אבי התחיל לעבוד כשומר בגן של ניקל. זה היה גרמני שאשתו יהודייה. היו לו גני פרי, ירק ופרחים על שטחים גדולים. כמובן שאת העבודה הזו אבא קיבל בפרוטקציה. מדי יום הוא הביא הביתה ירקות ופירות. אני עמדתי בתורים ללחם, קמח, סוכר וכו'. ענדתי את הסרט הלבן אבל תכופות עמדתי בתור של הארים וקיבלתי הכל. הרבה הכירו אותי אבל טרם הסגירו אותי. בהתחלה עוד התביישו להעליב אותנו אבל עם הזמן הבושה התנדפה. פגשתי חברות וחברים נוצריים (אני למדתי בתיכון פולני). הם דברו מעט ומהר מאד הסתלקו. אפילו חברי לספסל הלימודים, שורקה פישל, התנהג כמותם. פגשתי גם את סשה וובצ'וק, חבר מהתיכון. הוא החל לשבח את המדינה האוקראינית החדשה ואת ממשלתה. לא התאפקתי ואמרתי "הרי היית חבר בתנועת הנוער הקומוניסטי". תשובתו הייתה: "זה היה מאונס ועכשיו זו האמת". השבתי לו "אתה פונה לאן שנושבת הרוח" והוא התריס "לא ענייך. תשמרי על עצמך". סיפרתי לאמי על הפגישה והיא ביקשה ממני להימנע מלהיפגש אתו וכך עשיתי.

יום אחד אבי הביא איכר והציע לו למכירה או לסחר חליפין את מגפיו. האיכר הבטיח לבוא אחר הצהריים. בדיוק ישבתי במטבח ופתאום אמי באה בריצה צועקת "הגוי בא עם גרמני". היא פקדה עלי להישאר בבית, לקחה את הילדים ורצה למצוא את אבי ולהסתירו. האיכר והגרמני נכנסו, חיפשו את אבי ואת המגפיים. הראיתי את המגפיים ודיברתי עם הגרמני בגרמנית כי הרי הוא ידע שאני יהודייה. גם האיכר דיבר גרמנית כלל לא רעה. ייתכן וזה היה "פולקס-דויטש". האיכר היה סיען-מוסר שהתפרנס מגזל של יהודים והפריש חלק לגרמנים. לנו אסור היה לקנות מצרכים והיה עלינו לחיות רק מהקצבת התלושים. האיכר לקח את המגפיים ועוד כמה דברים קטנים. הגרמני ציווה עלי לארוז שמיכות, חליפה של אבי ולבנים ואמר שיחזור למחרת בערב לקחת את החבילה. בחצר עמדה השוערת ונהנתה מהדמעות שלי ומההשפלה. ההורים חזרו והוכו בתדהמה. למחרת בערב ישבתי במטבח והמתנתי לגרמני. חשמל לא היה רק עששית נפט דלקה. בא. אבל מישהו אחר. לא הוא. כבר בהחלה אמר הבא כי אני יכולה לפרק הכול כי לא ייקח כלום.

הצעתי לו כוס תה. התיישב, שתה עם קונפיטורה ושאל למה נשארתי ולא ברחתי מזרחה. "האם אתם, היהודים, לא יודעים מה יהיה עתידכם?" הוא הוציא צילומים של אשתו וילדיו ואמר "אני בעצמי משתוקק להיות בבית ואני בצבא". קראתי לאמי והוא הזהיר אותה לא לסחור עם האיכרים כי הרבה מהם מעוניינים להסגיר יהודים ולגזול את רכושם. הוא בא עוד פעמיים, הביא כמה קופסאות שימורים, אבל את ידו הושיט רק לי. השוערת תמיד עמדה בחצר ואמרה "זה רק הודות לכך שאת דוברת גרמנית". ניחא.

הייתה גם אישה מסגירה יהודייה. היא הייתה משרתת והכירה את כל הבתים של האנשים העמידים. היא הייתה מופיעה במשאית, עם אהובה האוקראיני ועוד גרמני, וגזלה. אותנו היא לא הכירה ולכן לא באה. במקומה באו דר' פיננס וגולדשטיין על מנת לקחת את הרהיטים עבור המושל הגרמני. אמי פרצה בבכי. "למה הכול? האם לגולדשטיין עצמו אין חדר שינה יפה?" פיננס התחיל לצרוח שחייבים לרהט את הבית של המושל ואלו הרהיטים המתאימים. נבזה כזה. איך הוא צעק. ניגשתי אליו וסטרתי לו. הוא התנפל עלי "למה את סוטרת לי? אני רופא!" עניתי לו "אתה רופא כמוני ואין לך זכות לצעוק על אמי". גולדשטיין הסתלק, אבל את הרהיטים לקחו. עבור אמי זו הייתה מכה קשה – איך יכול יהודי לקחת מיהודי אחר? היא, שהייתה תמיד מלאת מרץ בעלת תושייה ואופטימית, רפו ידיה.

קשה היה לחיות בעולם המטורף הזה. אולי לנו, הצעירים, היה קל יותר. תכופות, בלילות, בחושך, דימיתי לעצמי שבבוקר אתעורר בעולם הישן הרך והענוג שהכרתי. לצערי משאלתי זו לא נתמלאה.

מדי יום היו השפלות חדשות וצרות אחרות. הדבר היחיד שנשאר לנו הוא שעדיין נשארנו בבית שלנו. זה חיזק את התקווה שאולי נעבור את הסופה. שגם זה יגמר.

יום אחד קבלנו הוראה שבמשך היום עלינו לעבור לגטו שהשתרע ברובע הישן של העיר. בין הגשר הבזיליאני ורחוב גנידבה. זה קרה ביום חמישי ה-11 בדצמבר. יום חמישי היה יום השוק של איכרי הסביבה. אבי הלך לשוק, קנה סוס ועגלה והבטיח למוכר שאם רק יתאפשר לו הוא יחזיר את העגלה תוך כמה שעות. ארזנו את החפצים הנחוצים ביותר: לבנים, מצעים, בגדים, אוכל, סירים וכו' כדי להעביר לגטו. הגולדשטיינים החזירו לנו שמיכות וכרים. לפני שעזבנו שברתי, עם מחתת הברז, את כל צנצנות הריבה והכל נזל על הרצפה.

יצאנו לדרך.

הרחובות היו מלאים באנשים עם חבילות על גבם. בשקט עזבו את בתיהם ומיהרו לגטו. לפני הגשר ירד אבי מהעגלה, הורה לי להוריד את הסרט והעביר אלי את המושכות. פחדתי מהסוס. פחדתי שישתולל. בצד השני של הגשר כבר המתינו אימא ואחותה פרלה (פנינה). עצרתי את העגלה והמתנתי לאבא והילדים וכשהגיעו המשכתי לביתה של פרלה ברחוב ברקו יוסלביץ. דירתה הייתה צנועה מאד. רק חדר אחד גדול ומטבח בכניסה, אבל בגטו זה נחשב ללוקסוס גדול. לאורך הקירות עמדו המיטות ובאמצע שולחן וכסאות. על אחד הקירות תלינו את הבגדים וכיסינו בסדין. לא היו שירותים או מקלחת וגם לא מים זורמים. מים היה צריך להביא בדלי מהבאר. אני סחבתי את המים. היו שני דליים ובכל בוקר יצאתי כדי למלא את החבית, שעמדה בכניסה, במים שישמשו אותנו לכל היום. אימא אפתה לחם ותכופות הוא יצא לא אפוי ובכל זאת הוא טעם לנו מאד. עכשיו חזר אלי התיאבון ויכולתי לאכול כל היום. בלעתי צלחות מרק ולחם. אחרי מספר ימים כולם הסתדרו ורק התפללו שלא יהיה יותר גרוע.

אבא המשיך לעבוד אצל ניקל והמשיך להביא ירקות ופירות. תכופות יצאתי לקראתו והיינו חוזרים יחד. חלק ממה שהביא סחבתי אני. יום אחד, אחר הצהרים, כשהלכתי לפגוש את אבא פגשתי, ליד הגן העירוני, סטודנט אוקראיני מלבוב. הכרתי אותו שם בנשף סטודנטים. רקדנו והתברר לנו שמוצאנו מאותה העיר – לוצק. הכרתיו כבר מרחוק כי עכשיו, אינסטינקטיבית ראיתי והכרתי כל אחד. חשבתי שהוא לא ידע מי אני או יתעלם ממני אך הוא עצר והחל לשוחח כאילו לפני המלחמה. שאל אם אני עובדת ואיפה אני גרה. בנימוס הוא צעד לידי בשדרת הערמונים. מרוב התרגשות הייתי קרובה לבכי. הוא גם לא ידע איך להמשיך את

השיחה. חזרנו למציאות והוא סיפר לי שהוא עובד במשרד העבודה והוא יכול להמציא לי או לאבא כל אישור עבודה שנחוץ לנו. הוא ציין שאפשר לפגוש אותו בשדרה בשעה ארבע אבל אם זה דחוף לפנות למשרד העבודה שהיה בקרבת מקום.

מסרתי לו את כתובתי בגטו, לחצתי את ידו והלכתי.

אבא כבר חיכה לי. סיפרתי לו על הפגישה והוא שמח כי נדרש לו אישור המשך עבודה אצל ניקל. למחרת נתקלתי בו שוב והיינו יותר משוחררים. ביקשתי ממנו אישור עבור אבא. הוא סידר זאת תוך כמה ימים וגם סיפק לי אישור עבודה. הוא שאל אם אני זקוקה לעזרה כספית אבל לא היינו צריכים. כמובן שהוא שיבח את מדינת אוקראינה העצמאית אבל אני נמנעתי משיחות מיותרות. פגשתי בו עוד כמה פעמים והוא טייל אתי כאילו עולם כמנהגו נוהג והעלינו זיכרונות מלבוב. פעם, תוך כדי טיול, אמר שאם אני זקוקה לעזרה שאפנה אליו. ידעתי שמצאתי חן בעיניו ובמה זה קשור והפסקתי להיפגש אתו.

החורף היה קשה מאד. החדר לא מחומם. בחבית המים – קרח. אני חליתי. כמו בכל חורף. היה לי חום גבוה והזיתי. אימא שמה לי סמרטוט עם מים קרים ובכתה. היא פחדה לקרוא לרופא כי היו מקרי טיפוס והרופאים לקחו את החולים לבית חולים. היא שכבה לידי והחליפה את רטיות המים הקרים. זה נמשך כמה ימים ואני הבראתי ללא רופאים וללא תרופות.

בגטו, בנוסף ליודנרט, היו גם שוטרים יהודים ששמרו על הסדר ובדקו את הנכנסים שעברו בגשר. מפקד המשטרה היה זבקובסקי, פליט ממערב פולין. מרבית השוטרים לא היו מבני העיר. מבין אלו שהיו תושבי לוצק היה אדם קרפל. חבר מבית הספר שסופר עליו שהתחתן עם מרה וייסברג, חברתי מהתיכון. סיפרו עליו שהוא גם מרביץ לנשים בעת הבדיקה. מאז השתדלתי לא לראות אותו ולא את מרה, אשתו. היה גם אחד יוניצ'מן, מנהל חשבונות, הרבה יותר מבוגר מאתנו אך בעל הופעה מרשימה. הוא דרש ממני שאתחיל לעבוד. את האישור המפוברק שלי לא הראיתי לו. מדי בוקר הוא היה בא לקחת אותי לעבודה.. הייתה לו חבורת בנות שעבדו בגן החדש מחוץ לעיר. אימא רצתה לשלם לו שניח לי. היא פנתה אליו "אדון יוניצ'מן, הבת שלי אחרי מחלה" אבל זה לא עזר. נאלצתי ללכת אבל לא עבדתי. כמה פעמים הוא ניסה להישאר במחיצתי אבל אני תמיד השתדלתי שמישהי תהיה בקרבת מקום. הוא חשב שהוא יכול לכבוש כל נערה ולי זה היה לזרא. איך במצבנו אפשר לחשוב על דברים כאלה. פעם הוא ניסה ללטף אותי ואני סירבתי. שאלתי אותו: "אתה יודע באיזה עולם אנחנו חיים? אני למדתי באוניברסיטה בלבוב ועכשיו אני סוחבת דליי מים. אנחנו חיים מיום ליום על מנת לעבור איכשהו את התקופה הזאת." הוא הבין שמאמציו הם לשווא. הוא הפסיק לחזר אחרי ולבוא לקחת אותי לעבודה. היה לי שקט. סחבתי דליי מים, עזרתי לאימא וסיפרתי סיפורים לילדים.

יום אחד אבא היה בשוק והחליף מגפיים בקמח. שוטר אוקראיני ראה אותו ולקח אותו למשטרה ברחוב בולסלב חרוברי. מישהו ראה זאת וסיפר לאימא. מה עושים? היא רצה ליודנרט וביקשה עזרה. הבטיחו לעזור אבל דרשו זהב לשחד את השוטרים. אימא מסרה את מטבעות הזהב שנשארו לנו וחיכינו. כל שעה הייתה כמו שנה. הם היו מסוגלים גם לירות בו. לא יכולתי להתאפק ואמרתי שאני אלך לראות מה קורה. אימא רק בכתה. התלבשתי יפה והלכתי למשטרה. כמה בתים לפני המשטרה הורדתי את הסרט עם הטלאי. בכניסה עמדו שני שוטרים אבל לא הפנו אלי את מבטם. אולי חשבו שאני פקידה. בפרוזדור ארוך אבא ישב לבד על ספסל. הוא הבין כשראה אותי. קם והלכנו. אף אחד לא שאל אותנו כלום. יצאנו, בדרך הצמדתי את הסרט עם הטלאי, עברנו את הגשר וחזרנו הביתה. אימא חשבה שבאנו מעולם אחר. היא סיפרה לאבא על היודנרט והזהב שמסרה להם אבל אבא לא רצה שהיא תלך אליהם ותשפיל את עצמה וטען שיש לנו מספיק כדי לשרוד.

בעיית מצרכי המזון החריפה מיום ליום. הקצבה שקיבלנו לפי תלושים לכל המשפחה הספיקה בקושי לאדם אחד וסחר חליפין עם האיכרים היה מסוכן ביותר. היה לנו כבר ניסיון מר עם האיכר והמגפיים. החלטתי להתחיל לעבוד במטבח כלשהו על מנת לקבל אוכל. נודע לי כי בבניין העתיק של התיכון היהודי נפתחה

מסעדה מפוארת לקצינים גרמנים ומקבלים שם נערות לקילוף תפוז"א וכו'. הגעתי לשם ואת מי אני רואה? במזנון עומדת תמרה מסנר, צ'כית שלמדה כמה כיתות מעלי בתיכון. אחותה, קלאבה, הייתה מזכירת התיכון ושתייהן הכירו אותי היטב. תמרה אמרה לי להישאר במטבח ולקלף תפוז"א. היא הכינה לי כריכים עם נקניק וגבינה והכינה לי גם חבילה לקחת הביתה. היא סיפרה לי שבזיק זיונצ'קובסקי עובד כאן וגם שורקה פישל, אבל בעבודה יותר חשובה. מנהל המסעדה היה אוקראיני – פצ'ני. הוא היה אחיו הבוגר של זה שנתן לי אישור עבודה ואני סיפרתי על כך לתמרה.

למחרת באתי לעבודה. ישבתי במטבח וקילפתי תפוז"א. תמרה ובזיק נכנסו וראו אותי. בצהרים נכנס המנהל, הדומה מאד לאחיו רק מבוגר יותר. הבנתי שהוא יודע מיאני אבל הוא לא אמר כלום. בצהרים הביאה לי תמרה, בגלוי, מגש מלא אוכל. אכלתי קצת ואת היתר לקחתי הביתה.

יום אחד הגיע הבחור מלבוב. הוא נכנס למטבח ודיבר אלי. כולם ידעו שיש לי פרוטקציה מיוחדת ואני עובדת במטבח רק למראית עין. פצ'ני הזמין אתי לחדר צדדי ואמר לי שאם אני רוצה אני יכולה ללון בבניין. מדבריו ניתן היה להבין שבגטו מסוכן והסוף מתקרב. הוא גם אמר שאחיו יודע מי אני וכאן אני בביטחון יחסי. הוא התיר לי לקחת הביתה כל כמות של אוכל רק הזהיר אותי שלא יתפסו אותי על הגשר. מדי יום הבאתי הביתה אוכל ואף פעם לא נתפסתי. כך זה נמשך. חיים מיום ליום בתקווה קלושה שנעבור את הרע. צרות היו מדי יום ביומו.

בעת ההיא קשר אבי קשרים עם קצין פולני צעיר שמשפחתו הכירה את הדודה פייגה (ציפורה), אחות אמי, ואת מוטל בעלה, שגרו בעיר רוזישץ. ההיכרות הזו שהשפיעה על המשך חיי.

אדם סחר עם אבא. סחר חליפין של זהב ודולרים במצרכי מזון. הוא היה ערמומי אבל ישר. אחרי זמן מה הוא התחיל לדבר אתי וביקש שאלווה אותו עד ליציאה מהגטו. הבנו שזה לשם הבטיחות כי עד לשער התמורה הייתה עלי. שוחחנו והוא היה מאד סימפטי. כבן 30. קומה ממוצעת. שטני עם עיניים בהירות. כמובן שהייתי מאד אדיבה. המצב הכלכלי בגטו התדרדר והודות לאדם אבא לא נאלץ לחפש איכרים לקנות מהם מצרכי מזון.

יום אחד הוא ביקש מאבא תמונה שלי כדי לנסות ולהשיג לי ניירות אריים. אבא נתן לו תמונה מהתקופה שהייתי סטודנטית בלבוב.

כעבור מספר ימים, בהעדרי מהבית, הוא דיבר עם הורי. הוא הציע להם להשיג לי דרכון פולני, להתחתן אתי ולהגר לאחיו הגר בצרפת. הוא גם אמר כי אם זה יתאפשר הוא ייקח גם את הילדים. להורים אמר שיעזור עד כמה שיוכל. ההורים היו מופתעים ומאוחר יותר, לצערי, השיבו בשלילה. בשבילם התנצרות הייתה גרועה ממוות. אבא לא יכול היה לחיות עם הידיעה שאחיה כגויה.

כל זה לא היה ידוע לי באותה העת. אדם החל לבקר לעיתים נדירות יותר למרות העסקים שניהל עם אבא ואני ליווייתי אותו עד לגשר. באחת ההזדמנויות ביקש מאבא שיקנה לו טבעת זהב. אבא מילא את בקשתו מבלי ליחס לעניין חשיבות רבה.

בעת ההיא התחילו לדבר על חיסול הגטו. היודנרט הרגיע אותנו ואמר שלא יקרה כלום כי אנחנו עובדים ומוסרים לגרמנים פרוות, זהב, כסף ודברים נוספים. אני המשכתי לעבוד במסעדה בתנאים סבירים והבאתי הביתה אוכל. יום אחד, שוב בא אלי המנהל והציע שבימים הקרובים אשר ללון במסעדה. הוא דיבר אלי בנימה רצינית מאד ומבלי לשאול שאלות הבנתי שסוף הגטו מתקרב. בבית סיפרתי להורים על השיחה עם המנהל. הם לא רצו להשלים עם האמת המרה ואמרו לי לחזור הביתה כרגיל. כך זה נמשך עד שהגטו כותר.

היה זה בלילה של ה-22 לאוגוסט 1942. ב-3 לפנות בוקר דפקה אשת הסנטור דל על חלוננו "גברת פיטרמן, הגטו מכותר על ידי גרמנים ואוקראינים. זוהי אקציה". הרחוב היה מלא אנשים. כולם ידעו. כל אחד רץ לכיוון אחר. רצו לברוח מהמוות. אבל לאן? איך? ההורים אמרו לנו להתלבש ויחד עם כולם הלכנו לכיכר לפני היודנרט. כבר הפציע השחר. אלפי אנשים מפוחדים הקיפו את היודנרט. מה יהיה איתם? מה לעשות? חברי היודנרט היו חסרי אונים ורק אמרו שהם לא יודעים כלום וצריך לעשות מה שהגרמנים יורו.

אלה שהיה להם אישור שמקצועם מביא תועלת לגרמנים ("יהודי תועלתי") רשאים לעבור לבנין הסמינר בקרסנה. כמובן שאישורים כאלה היו לאנשי היודנרט ומשטרה היהודית של הגטו. הבנו שאנחנו נידונים למוות. כבר לא נשאר לנו מה להפסיד.

מסביב היו מחזות קשים לתיאור. אין מילים לכך. אנשים קרעו את בגדיהם ויבבו מפחד. ישבו על הקרקע ללא נוע, כמאובנים. בכיכר התגלגלו חבילות ומזוודות עם בגדים. נעליים ותכשיטים. זהב ודולרים. זה לא היה נחוץ יותר לאף אחד. אף אחד לא נגע בזה. הלכתי כבתוך חלום. לפתע ראיתי את פניה שטיינשנייד לבושה במעיל קיץ. היא צעקה "הצילו את הנכדה של ברגר". את מי מעניינת עכשיו הנכדה של הגביר ברגר? ראיתי את פייגה פודולסקה, מרה וייסברג וצסיה קמיניצקה. פייגה אמרה לי שלולה גולדשטיין בחברת אימה החולה. גם הבחנתי בחברי לספסל הלימודים זוזיה דרוקר. הוא עבד כמנהל חשבונות ביודנרט. הוא קרא לי מרחוק באומרו שהוא מזמן מחפש אותי כי יש לו אישורים לכל המשפחה לעבור לסמינר. זוזיה הכין את האישורים בעצמו והחתים בחותמת. מה יהיה אם יבדקו? "אין מה להפסיד" אמר. הוא צדק. זו הייתה אולי ההזדמנות האחרונה לצאת מהגטו המכותר. לצערי אמי החליטה אחרת וגורלנו יהיה כגורל האחרים. בכיכר הייתה אנדרלמוסיה. אנשים בכו, התפללו, נפרדו, חיבקו ונישקו את קרוביהם. קיללו את היודנרט. הלכתי עם ההורים והילדים לכיוון רחוב ברקו יוסלביץ. לוסוב לופר עצר אותי ואמר "חנה, את יודעת איפה כדאי להסתתר? בשירותים. הגרמנים לא יחפשו שם. אני אסתתר שם ואנעל את הדלת. תעשי כמוני." עיניו היו תימהוניות. הלכנו הביתה. בדרך ראינו בתים עזובים שחלונותיהם ודלתותיהם פתוחים. כמה דלפונים ניצלו את המצב, שדדו ואכלו לשובע לפני מותם.

בפתח הבית ישבה פרלה, אחות אמי. היא אמרה שאין ברצונה להסתתר. היא רק רוצה למות מהר ולא לסבול. אימא ניסתה לשכנע אותה לבוא אתנו למסתור, אך לשווא. היא ישבה שקטה. לבושה בהידור. לא דיברה ולא בכתה.

נכנסנו לדירה. אימא חיממה את האוכל. התיישבנו ליד השולחן ואכלנו מתוך צלחות עם כפות, סכינים ומזלגות. כרגיל.

הכל היה בגדר האפשרי. הבלתי נורמלי היה לנורמה והנורמלי – שיגעון. בעזרת סולם עלינו לעליית הגג. שם היו שני מחבואים. לאחד נכנסתי אני עם הילדים ולשני נכנסו ההורים. כך שכבנו 9 ימים ו-9 לילות. היה חם מאד כי גג הפח התלהט בימי אוגוסט הלוהטים. כל היום שכבנו ללא נוע כי המשטרה האוקראינית חיפשה יהודים בכל מקום. בכל פינה.

רק בלילה היינו זוחלים מתוך המחבואים לגג ואימא נתנה לנו משהו לאכול. רעבה לא הייתי אבל צמאה. מאד צמאה. מים לא היו כי האוקראיני הפכו את החבית. מצצתי סלק אדום לא מבושל. טעמו היה נפלא. חשבת לי לעצמי שאם אשרוד אוכל הרבה סלק.

ההורים לא עודדו אותנו. הם עצמם היו מיואשים. היו להם נקיפות מצפון שלא ניסו להציל אותנו. לילה אחד אבא סיפר לי על הצעתו של אדם להציל אותי ואת הילדים. הוא נתן לי את כובתו של אדם ואני חרטתי אותה בזכרוני.

היינו מלוכלכים מאד. מלאי כינים, בראש ובגוף. התרגלנו.

הימים והלילות היו רצף של גיהנום. אנשים ניסו להימלט בלילות וירו עליהם ללא הפסק.

ביום, דרך חריץ בגג, ראיתי איך הועמסו על משאיות המסכנים שנתפסו במשך הלילה והיום. הם לא בכו ולא צעקו. דממו מייאוש.

יום אחד צלצלו פעמוני הכנסיות. יום ראשון. דרך החריץ ראיתי את רחוב המלכה ידביגה המוביל לכנסיה. יום שטוף שמש. הפולניות הלכו לכנסיה לבושות חגיגית וספרי תפילה בידיהן. שני עולמות. אחד בהיר. שליו ומאושר. השני – היהודי – עולמם של מלוכלכים ושורצי כינים. רעבים וצמאים.

מפוחדים מפני המוות המתקרב.

שני רחובות. ברקו יוסלביץ והמלכה ידביגה. הסתכלתי והתמונה נחרטה בזיכרוני לכל החיים. התמונה הזו הספיקה. היא המחישה לי מה אנחנו שווים ולמי בכלל נוגעת השמדתנו. הפעמונים צלצלו. עולמם נמשך ושלנו נגמר.

משאלתי היחידה הייתה לשתות מים לרוויה לפני המוות. חלמתי על זרם מים כסופים מהם אני שותה בלי הרף. זה הדבר היחיד שנשאר לי – לשתות.

ביום השמיני, לפנות בוקר, היה לאבא חלום משונה. הוא ראה בחלומו את אביו, משה פיטרמן, מחבק את כולם ורק אותי הוא דוחה. אבא פירש את החלום "רק את, חנ'לה, תשרדי. זכרי. מעכשיו את חייבת לאסוף את שערך במטפחת כדי להסתיר את הלכלוך והכינים." הוא קרע פיסת בד לבנה לארבע וקשר לראשי. כך זה נשאר. הוא שוב הזכיר לי את כתובתו של אדם ואמר לי ללכת אליו.

ביום התשיעי, בגלל החום והצמא, הרגיש אבא ברע ויצא מהמחבוא. מיד הופיעו כמה אוקראינים. ייתכן והיו למטה ושמעו את צעדי. אני יודעת. זה בא כרעם. הם הקיפו אותו. שערו המכסיף היה מגודל. הוא לבש חולצה כחולה מכופתרת עד לצוואר. מכנסי קיץ ויחף. אבי המסכן.

"מי עוד נמצא אתך?" שאלו. אמי האמיצה יצאה מהמחבוא כדי למות יחד אתו, ללוות את אבא בדרכו האחרונה. אותנו השאירה.

אבא היה בן 47 ואימא בת 44.

"אין כאן יותר אף אחד. זה רק אנחנו" אמרה אימא. הם ירדו בסולם.

סוף.

נשארנו שלושה יתומים. מכורבלים ומפוחדים. לבד בעולם מלא אנשים הצמאים לדמם.

כל עוד היו ההורים בחיים הם היו הסמכות. עד הסוף. אני הייתי המבוגרת אבל כל כך לא אחראית. אמרתי לילדים שימתינו עד שארד ואראה לאן לקחו את ההורים.

יצאתי לפרוזדור, לבושה בשמלת קיץ קלילה עם מטפחת לבנה על הראש המלוכלך. היה שקט. ריק. הדלת הייתה פתוחה ויצאתי.

אף אחד לא היה. מאחורי החצר היה גבול הגטו. הייתה גדר ובה פשפש. אף נפש חיה מסביב. שמש. חם. ריק. הסתכלתי סביב. הייתי יחפה והלכתי בשקט ובזהירות.

פתאום מישהו צועק באוקראינית "מה מעשיך כאן? באמצע היום את רוצה לאסוף שלל יהודי? עופי מכאן!" נאלמתי דום. ליד הפשפש עמדו שני אוקראינים עם רובים. זה הסוף, חשבתי בליבי. הייתי רגועה לגמרי.

הייתי מוכנה לזה. הרי לא היה מוצא אחר. אחד מהם ניגש אלי ואמר "טיפשה! תבואי בערב ואז ניתן לך מהשלל. עכשיו רוצי כי עוד מעט יבואו הגרמנים". הוא דחף אותי החוצה דרך הפשפש. אני שתקתי. הם וודאי חשבו שאני כפריה שבאה לבזוז. כך יצאתי מהגטו.

ירדתי בשביל לאחו. מסביב לא הייתה נפש חיה. בהיר. שקט. פרפרים. פרחים וציפורים. כמו בחלום. הלכתי כסהרורית בשביל בין כרי הדשא. בעולם אחר. עולם טרום המלחמה. עולם לא מציאותי. לא קיים. כאילו הגעתי לפלנטה אחרת. אולי אני עדיין שוכבת במחבוא וחולמת. עכשיו היו בי שתי חנה. חנה אחת הלכה מדוד ושקט וחנה אחרת חשבה ובדקה את הראשונה וכוונה אותה.

ידעתי איפה אדם גר וגם הרגשתי שזה המקום היחיד בו יקבלו אותי.

זה היה רחוק. ליד הקסרקטין. אחרי תחנת הרכבת. כדי להגיע לשם הייתי צריכה לעבור ליד ביתה של רשקה ברזק. ליד "בית העם". לעבור דרך רחוב יגלונסקה ובולסלב חרוברי ודרך הפארק העירוני. היה זה קטע דרך

מסוכן מאד. המון אנשים היו שם. רק עליתי לרחוב יגלונסקה ובצידו השני של הרחוב ראיתי את סשקה וובצ'וק. שיער בלונדיני, פרצוף מלא פצעונים, לבוש בחולצה בהירה. לאט פניתי לעבר קיר הבית ועמדתי דקה ארוכה כמאובנת. אנשים עברי לידי אך לא הקדישו לי תשומת לב. בחורה כפרית, יחפה, עם מטפחת על הראש. סובבתי את ראשי. הוא כבר הלך. בדרך החלטתי להיכנס גם לשורקה פישל ולמבשלת השיכר זימן. אף פעם לא הייתי שם אך ידעתי איפה היא. הייתה שם חצר גדולה ובית חד-קומתי רחב. שאלתי עובר אורח היכן גרה משפחת פישל. הוא הראה לי. דפקתי על הדלת. אמו פתחה לי. הכרתי אותה. היא הייתה אישה מאד יפה. מלאה. שיער שחור ועור שחום. שורקה גם היה כהה אבל שמן ונמוך. אפילו עכשיו, במצבי, הערכתיו את המראה שלה. "אני חנ'קה פיטרמן" אמרתי. היא הזמינה אותי להיכנס ואמרה ששורקה יבוא בקרוב. נכנסתי והתיישבתי. הייתי צמאה. קיבלתי כוס מים.

בלי מילים. היא הסתכלה והבינה. קראתי את מחשבותיה. היא פחדה. אני לא. ישבתי בשקט. שורקה נכנס ושאל אותי איך יצאתי. היכן המשפחה. סיפרתי לו. הוא היה נרגש ומזועזע. הוא שאל במה הוא יכול לעזור לי. האם נחוץ לי כסף. הוא רצה להיפטר ממני כי בסביבה היו גרמנים רבים. הבנתי והרגעתי אותו שלא אשאר אצלו. רק בקשה לי אליו, שיל לגטו, ימצא את הילדים בעליית הגג שם הם מחכים לי. "הצל אותם ונלך" אמרתי לו. הוא הגיב "השתגעת? שאני אלך לגטו? כולנו יודעים מה נעשה שם! תודה לאל שאת ניצלת!" הבנתי שתחנוני לא יעילו. למה לו להסתכן? הביקור אצלו היה מיותר. הוא ליווה אותי לשעה, דחף קצת כסף לדי. חבר ללימודים. צ'כי שכמעט מדי יום ביומו בא אלינו, אכל, שוחח עם אבי על פוליטיקה. הגוי היחיד שאבא סבל. ראיתי איך הסתכל סביבו ואיך פחד. שיהיה בריא. הלכתי. הרחוב שקט, רדום, מאובק. מעט אנשים עסוקים בענייניהם. הלכתי לאט אבל הייתי מאד מתוחה והתבוננתי סביבי ולמרחק. משכתי את המטפחת למטה, על פני והלכתי. מרחוק ראיתי את יאן, שוער בית הספר. משופם. גבוה ומכופף. בדברו היה תמיד אומר "המנהל ואנוכי החלטנו..." וודאי הכיר אותי כי ראה אותי לאורך שנים רבות ותכופות איפשר לי להיכנס כאשר אחרתי. הוא הסתכל עלי ואפילו לא מצמץ או קרץ. עבר בשקט. אחרי המלחמה פגשתי אותו והוא הזכיר לי את הפגישה "הכרתי אותך אבל לא רציתי להבהיל אותך". המשכתי ללכת. זה היה די רחוק והרגשתי עייפות. ראיתי בית קטן ודפקתי על הדלת. הדלת נפתחה על ידי אישה גרמניה, מבוגרת, בעלת שיער לבן. הייתה זו אמו של אדם. אמרתי לה שאני חנ'קה פיטרמן ובאתי לאדם. "היכנסי ילדה". אלו היו המילים האנושיות הראשונות. דמעות חנקו את גרוני. רציתי לפרוץ בבכי אבל התאפקתי. היא חיממה חלב והגישה לי. שתיתי בלי סוף. היא יצאה אתי למחסן העצים והכינה לי מקום לינה ואמרה לי שאשכב והיא תביא לי אוכל. אדם בדיוק היה אצל סטחה בכפר אוז'רי. היא אמרה שהיא תחשוב מה היא יכולה לעשות למעני ושהיא לא תיתן לי למות.

היו אלה מילים יפות של אישה אצילית שראתה אותי לראשונה בחייה. היא סיכנה את חייה למען יהודייה בלתי מוכרת. נדהמתי מטוב ליבה. נשכבתי והדמעות זלגו כנחלים. "אל תבכי. את צעירה. תשרדי ועוד יהיה לך טוב". התיישבה לידי וליטפה את ראשי.

"השארתי בגטו אחות ואח והם ממתינים לי. אני חייבת ללכת לשם ולמצוא אותם" אמרתי. "זה מסוכן מאד ואת מסכנת את חיך, אבל לכי. זכרי, אם יתפסו אותך, אני לא מכירה אותך". עניתי "הבנתי. לא אומר כלום". החשיך. חזרתי. עכשיו הלכתי מהר. מעוצבנת. הרחובות היו ריקים. מדי פעם ראיתי מישהו אבל כולם מיהרו. עברתי את רחוב יגלונסקה מבלי לפגוש אף אחד ואני לא הסתכלתי על אף אחד. בטחתי בעצמי ולא פחדתי. לפני הגשר ירדתי לאחו ובמהרה הגעתי לפשפש. עמדו שם אותם שניים ואתם עוד מישהו. הם הכירו אותי. "אה, באת. את יכולה לבחור מה שאת רוצה. יש כאן מספיק". הכרתי חפצים מהבית ומהבית של דודה פרלה. "מאין זה?" שאלתי. "מה את שואלת. זה יהודי. מהבית הזה. מצאנו שם שני יהודונים. בן ובת. אמרו שאיבדו את אימם והם פולנים. מסרנו אותם לגרמנים. קחי מה שאת רוצה ועופי מפה".

לקחתי כמה חפצים ואפודה צהובה-אדומה שאימא סרגה עבורי. הייתה זו המזכרת היחידה מהבית והיא נשארה אצלי עד שחזרתי ללוצק אחרי המלחמה. חזרתי כשבידי החבילה. החשיך והרחובות לא היו מוארים כמעט. בכביש נסעו כמה עגלות עם גרמנים. תחילה הלכתי לאט כי כבדו רגלי. נהיה קר והתחלתי ללכת יותר מהר. שום מחשבות לא היו בראשי. רק מועקה טורדנית שלקחו את הילדים.

חזרתי למחסן העצים ונרדמתי.

בבוקר באה הסבתא והובילה אותי לבית, נתנה לי לאכול וציוותה עלי להתפשט ולהתרחץ. היא נתנה לי בגדים של בתה הצעירה ברונקה. קיבלתי חצאית וחולצה וגם מטפחת צבעונית לראשי מלא הכינים. ברונקה הייתה אלמנה בשנות השלושים. בעלה היה קצין פולני. היא הייתה מכוורת, אנטיפטית ומאד אדוקה. תמיד הזכירה את ישו והשילוש הקדוש. אלי היא התייחסה בקרירות. הסבתא חיבקה אותי מדי פעם ועודדה "תראי. הכל יסתדר ותישארי בחיים. נלך לאדם והוא וודאי ימצא פתרון".

על מנת ללכת לאדם היו דרושים מסמכים. מאין אקח אותם? נזכרתי במזכירת בית הספר, קלרה מסנר, אשר יתכן ותיתן לי מסמך כלשהו. אביה, צ'כי, היה מפקד מכבי האש. הם גרו ברחוב חרוברי. היו אלה בתים חדשים ואני לא ידעתי את מספר הבית אבל איכשהו מצאתי אותו. זה לא היה קשה כי כולם הכירו אותם. הם גרו בקומה השנייה. צלצלתי ואת הדלת פתחה תמרה. היא הכירה אותי והכניסה אותי מהר פנימה. בבית הייתה כל המשפחה. "איך ניצלת?" "אצל מי היית?" סיפרתי אך לא גיליתי את זהותה של הסבתא. הסבתא שלהם, כסופת שיער ונמוכת קומה, אמרה "קלרה, לכי לומר ותשיגי לה תעודת לידה. אנחנו חייבים לעזור לילדה". הם נתנו לי כסף, חבילת לבנים, נעלים בעלות עקב נמוך ושרשרת עם דמות האם הקדושה. "תחזרי מחר בערב וזה יהיה מסודר. הוא לא יסרב לנו" אמרה הסבתא.

חזרתי לביתה של אימא של אדם, שחיכתה לי ברחוב לפני הבית. שכבתי במחסן העצים, יום שלם שכבתי שם. היא פחדה להחזיק אותי בבית כי השכנים נכנסו ויצאו. שכבתי שם, במחסן העצים, ולא חשבתי על כלום מלבד על כך שלקחו את הילדים. כאב לב עמוק. אני אפילו לא יכולה לתאר אותו.

בערב הלכתי למסנרים שהמתינו לי. קיבלתי תעודת לידה על שם ידביגה ויזה-דושינסקה, ילידת 1924. בת למשפחת אצולה – רוזנים. הקברים המשפחתיים היו בקתדרלה וכל בני המשפחה גורשו לסיביר עם הכיבוש הסובייטי. היא עצמה נפטרה מטיפוס. כך היה לי הסבר מדוע אני לבד ואין לי משפחה. הכומר ברך אותי והיה משוכנע שאשאר בחיים. משפחת מסנר הייתה מאושרת להיפטר ממני. זה היה מובן. הם גם יעצו לי לעזוב את לוצק. מהגרמנים לא פחדתי כי הם לא ראו בי יהודייה. פחדתי הפולנים והאוקראינים. נולדתי וגדלתי בלוצק והרבה מהם הכירו אותי ואת משפחתי. עם תעודת הלידה חזרתי לסבתא, אמו של אדם. עכשיו היו לי מסמכים ויכולתי ללכת לאדם. אפילו ברונקה, הבת, שינתה את יחסה אלי כי הכומר נתן לי תעודה וגם ברך.

למחרת הלכנו לכפר אוז'רי. בדרך אמרה הסבתא שאני נכדתה ושעלי לקרוא לה סבתא. עזבנו את הרחובות השוממים של העיר. הלכנו דרך גינות, כפרים, אחו ושדות מרעה. עור רגליה של סבתא היה מעובה והיא הייתה רגילה ללכת יחפה. אני אף פעם לא טיילתי יחפה וכעת זה היה כאילו אני הולכת על מחטים ומסמרים. כפות רגלי החלו לדמם אבל שתקתי. זה היה כלום לעומת הביטחון היחסי שחשתי בלכתי ליד הסבתא. אחרי מספר שעות הליכה, התיישבנו בצלו של עץ. הסבתא פתחה את הסל והוציאה לחם, גבינה וביצים קשות. בראותה את כפות רגלי המדממות צעקה עלי למה לא אמרתי לה. התביישתי. היא עטפה לי את הרגלים בסמרטוטים והמשכנו ללכת אך הפעם בדרכים. בדרך פגשנו בכפריים שברכו אותנו "יברככם האלוהים". אני הלכתי אחריה בשקט, בצל. כשהגענו לאוז'רי החל להחשיך.

לא הרחק מביתם של ההבורסקים היא ציוותה עלי להישאר בחורשה והלכה לבדוק מי נמצא בבית. אחרי מספר דקות היא חזרה וקראה לי בשמי החדש, ידביגה- ידג'ה, ואמרה שהכל בסדר. בדרך היא הבטיחה לי שאדם ייסע איתי לצרפת. לדעתה אדם יסדר הכל ואני כמובן הסכמתי. הרי בגלל זה באתי.

נכנסתי לביתם של סטחה ומיכל הבורסקי. טרקלין גדול עם ספה, כסרות, שולחן ומראה גדולה. לראשונה אחרי הגטו ראיתי את עצמי במראה. מלוא גובהי. הייתי חיוורת, רזה ובעל עיניים גדולות ומפוחדות. המטפחת, על ראשי המכונם, שינתה את מראי ללא הכר. סטחה, בתה של הסבתא, ובעלה מיכל נכנסו והזמינו אותי למטבח לארוחת ערב. הילדים שלהם לא היו בבית.

מיכל, גבר בריא גוף, כבן 50. פניו שזופות, עיניו בהירות וסביבן רשת של קמטים. חיוכו הרחב חשף שיניים לבנות ויפות. הוא צחק תכופות ונסך אמון בדיבורו ובהתנהגותו.

סטחה אשתו, בלונדינית בהירה בעלת עיני תכלת ועור בהיר ומקומט. רזה, זריזה ומלאת חן. למרות המטפחת שעל ראשה לא היה לה מראה כפרי.

דברנו מעט על הדרך, על אדם, אבל נמנעו מלשאול אותי מה עבר עלי. זה היה מאד מנומס מצדם. בלילה ישנתי על הספה. בבוקר התעוררתי לשם ידג'ה. הסבתא העירה אותי ואמרה שעד בואו של אדם עדיף שאעבור למתבן.

כעבור כמה שעות אדם הופיע. לבוש בלבוש עירוני כמו שתמיד ראיתי אותו. הוא חיבק אותי בחמימות, נישק, כיבד בשוקולד ושאל איך ניצלתי ומה גורלם של ההורים והילדים. בכיתי וסיפרתי. הוא השתדל להרגיע אותי. "יהיה טוב. ניצלת. המלחמה תסתיים והעולם ישוב להיות כפי שהיה". הוא היה מרוצה שיש לי תעודת לידה שיש בה תועלת.

שוב נרדמתי. כל הזמן רציתי לישון. פתאום הרגשתי את המחזור בצורה חזקה מאד. ממש שטף דם. סטחה הביאה לי אוכל וסיפרתי לה. היה לי מאד לא נעים. היא הביאה לי סמרטוטים. לא השתמשו שם בצמר גפן. שכבתי אדישה. אפאטית. המתח פג. שכבתי אדישה ומרבית הזמן ישנתי. מדי פעם החלפתי את הסמרטוטים. למחרת בא אדם. התיישב לידי על השחת. ליטף את ידי וסיפר לי על עצמו ועל ארוסתו ברונקה. לפי דבריו היא צעירה ממני, נעימה מאד ומאד קשורה אליו. הוא הבטיח לה נישואין ותכנן בעוד ימים מספר לנסוע ללוצק לקניות. בקשר אלי, אמר לי שאין לי מה לדאוג. שאשאר אצל אחותו ושהוא ידאג לביטחוני. הוא גם אמר שמצאתי חן בעיניהם של סטחה ומיכל. הם לא יסגירו אותי ואחרי המלחמה יגיע תורי לגמול להם. הוא יעץ לי להישאר במתבן עד שאנוח ומראי ישתפר. הוא גם הציע שאסתפר כי ראשי מזוהם ואם ישאלו לפשר הדבר לומר שהיה לי טיפוס הבהרות. הוא אמר לי לנוח כי את השלב הקשה והרע כבר מאחורי.

כעבור מספר ימים הוא, ברונקה והסבתא נסעו. פגשתי אותם שוב רק אחרי המלחמה, כאשר הרוסים שבו וכבשו את לוצק.

נשארתי אצל משפחת הובורסקי. כעבור שבוע כבר נראיתי טוב יותר. הייתי בת 18 והנעורים גברו על הכל. נכנסתי לבית והכרתי את כל המשפחה, ארבעה בנים ובת, ונקה. היא הגדולה. לסטחה ומיכל אבדה ביתם הבכורה ועבר זמן רב עד שנולדה ונקה.

כולם בעלי שיער בהיר, עיניים כחולות. בריאים, בעלי גוף חסון. הצעיר, וולדק, כבן 6 או 7. סיפרתי לילדים סיפורים, עזרתי בניקיון הבית והימים עברו.

ביני לבין ונקה לא נוצר קשר. היא הייתה בת יחידה בבית וגברת. ימים שלמים היא הלכה לבקר חברות או ארחה אותן. בטרקלין ארחה, מדי פעם, מתמודדים-מתחרים. באו אליה עם הצעות אירוסין אך היא חיפשה גבר עירוני ולא איכר.

זה היה לי כל כך רחוק וזר אפילו טרם המלחמה, ובפרט עכשיו, שכל יום הוא עבורי הצלה. בימי שישי היו גם מסיבות. הצעירים היו נאספים באחד הבתים. רקדו ושיחקו במשחקי חברה שנוצלו, בעיקר, כאמתלה לנשיקות.

מיכל אמר לונקה שתזמין אותי כי השכנים יודעים שגרה אצלם בחורה מהעיר. הצטרפה אלינו גם צסיה, קרובת משפחה שלהם. אמה הייתה אחותו של מיכל. לצסיה היה שיער שחור, עיניים שחורות ועור שחום כמו לאביה. היא הייתה נעימה מאד ומהרגע הראשון הרגשתי קרובה אליה. אני לא יודעת אם היא ידעה מי אני, אבל אביה ידע.

הלכנו בדרך כפרית רחבה. מכל מקום התאספו צעירים לבושים בחגיגות. שרים ומצחקקים. היה לי הביטחון שאף אחד לא יראה בי יהודייה.

הבית היה גדול, מטופח, אמיד. הטרקלין מלא. הבחורים מעשנים סיגריות והבנות צוחקות. נזכרתי בנשפי הריקודים בתיכון. אותו נוער אך בזמנים אחרים ואני בודדה. זרה. אחרת. ונקה הוזמנה לרקוד ואני נשארתי עם צסיה שדאגה להכיר לי אחדים או לתאר לי אותם. אחיה ניהל רומן עם בתו של בעל הבית. בחורה יפה. בריאה. אבל, בגלל קירבה משפחתית, אסור היה להם להתחתן, אלא באישור האפיפיור ואת זה לא ניתן היה

להשיג. לאביה של הבחורה הייתה נפחיה וכל המשפחה היו נפחים. אחיה, בחור גבוה וכהה, עישן ושתה המון. השתדלתי לא להתבלט. להישאר בצל. שלא ישימו אלי לב. קיוויתי שהערב יעבור בשלום. לצערי זה לא קרה. לידינו נעמד בנו של הנפח ובקול רם הכריז "ביום שישי היהודים מדליקים נרות". התכווצתי מפחד. גם צסיה השתתקה. אי אלו הפנו את ראשם והמסיבה נמשכה. רציתי לברוח אבל לא יכולתי. נאלצתי לעמוד, לשוחח, לצחוק ולשחק את המשחק המסוכן של הבחורה העירונית שבאה לבקר בכפר. השתדלתי לא להביט בו אבל ראיתיו כל הזמן וגם הוא הסתכל עלי.

בסוף החליטה צסיה, שגם היא לא היתה שקטה, לקרוא לונקה לחזור הביתה. היה מאוחר בלילה. שקט. רגוע. כמה מהמחזרים של ונקה וצסיה ליוו אותנו.

בבית, במטבח, ישבו סטחה ומיכל ושוחחו. סיפרתי להם על "נרות השבת". מיכל התעצבן "בן כלבה" סינן. הכיר בך שאת יהודייה. אל תפחדי. הוא קרוב שלי, אבל לא תוכלי להישאר כאן. יש לו לשון ארוכה, זה ייודע בכפר ומישהו עלול להסגיר אותך. נמצא מוצא.

בלילה הזה לא ישנתי. לאן אלך? איך הוא הכיר אותי? אולי סתם קשקש. בבוקר נרדמתי קצת. קמתי עייפה והתחלתי לעזור במטבח. השתדלתי לעסות מה שיכולתי.

מיכל היה ראש הכפר ואנשים רבים פנו אליו. בערב, לאחר הארוחה, כאשר הילדים כבר הלכו לישון, הוא אמר לי "תישארי כאן עוד יומיים שלושה, תתנהגי כאילו לא קרה שום דבר חריג ואחר כך תעלי שוב למתבן. אנחנו נספר שחזרת ללוצק. נחשוב לאן תלכי". וכך גם היה.

סטחה ביקרה אצלי לפעמים והביאה אוכל. לפעמים ונקה הביאה ספר. אבל הכי הרבה באו הילדים. סיפרתי להם סיפורים. מה הם חשבו? למה אני במתבן? על זה אף פעם לא דובר. בוקר אחד הופיע מיכל ואמר שלמחרת ניסע לאחיו ושם נמצא מקום עבורי.

הבנתי שהם דואגים לי ולא רוצים להתפטר ממני. הרי הוא יכול היה להגיד כמו שורקה "לכי. אני מפחד להחזיק אותך".

בבוקר השכם, כשהשחר הפציע, יצאנו מהכפר. אני שכבתי בתוך השחת מכוסה בשמיכה. שלא יראו אותי. כשיצאנו מתחומי הכפר התיישבתי ליד מיכל והוא אמר לי שאם יעצרו אותנו שאקרא לו "אבא". בדרך שוחחנו על נושאים שונים. בין היתר הוא אמר לי שאנחנו היהודים משתמשים בדם נוצרי לאפיית מצות. הכחשתי. אמרתי לו שאלו אמונות טפלות. לשם מה זה נחוץ לנו. הוא בשלו. שאני לא יודעת כלום וזוהי פעולה סודית של הרבנים. מה יכולתי לענות לו? המאה ה-20. ראש הכפר. והוא מאמין בשטויות האלו ולמרות הכל מציל אותי. הוא גם אמר לי שאין לי מראה יהודי ואני כמו פולנייה. משלהם. זו הייתה מחמאה שהצילה את חיי.

בצהריים הגענו לבית אחיו. כפר גדול, עשיר. לא רחוק מהעיר קובל. שתי כנסיות היו בכפר. גם רוסית וגם קתולית. הרחובות רחבים והומים אנשים לבושים היטב.

בית אחיו גדול, רחב ומסביב חצרות גדולות. נכנסנו. אחיו הגדול של מיכל דמה לו מאד. אשתו, רזה וזקנה. היא הגישה לנו אוכל. חביתה עם שומן חזיר. לגברים מזגה וודקה ועבורי חלב. הם דיברו על היבולים, על מזג האוויר ועל פוליטיקה. ישבתי דוממת. מיכל ואחיו יצאו. אשתו של האח פינתה את השולחן ויצאה גם היא. אני נשארתי לבד. ישבתי ליד החלון והתבוננתי על העולם הבהיר והיפה הזה שבו לא היה מקום עבורי. נשארתי ללון ולא יצאתי מהבית. למחרת בבוקר נסענו לעיר קובל. בדרך הסביר לי מיכל את תכניתו. אחיו נתן לו כתובת של קרובים רחוקים שגרו בעיר. משפחה צעירה ללא ילדים. הוא עובד כגנן בעירייה והם גרים בבית קטן לא רחוק מהרכבת. לדבריו הם היו נזקקים והוא ייתן להם שומן חזיר, קמח וגריסים ואני אעזור להם בבית. ההורים שלו הוגלו לסיביר והוא מכיר את משפחתי מלפני המלחמה. הוא הסביר לי שהוא ואם משתדלים לעזור לי. אני עירונית וקשה להכניס אותי לכפר. אני זרה ורואים את זה מיד. הוא ביקש ממני לדבר כמה שפחות כדי לעשות רושם שאני לא כל כך חכמה ושעלי ללכת תכופות לכנסיה ולהתפלל בבוקר ובערב כי זה עושה רושם טוב. הוא נתן לי כל מיני עצות וכך הגענו העירה.

לזוג הצעיר קראו בולק ורוזיה. הוא היה מהמחוז שלנו, ווהלין, והיא ילידת וורשה. שלום בית לא ממש שרר ביניהם. הוא חשד בה כל הזמן שהיא בוגדת בו. הם תכופות רבו והאווירה לא הייתה נעימה. עם זאת, הם היו כל כך טרודים בענייניהם שלא הקדישו לי תשומת לב מיוחדת. מיכל השאיר להם מצרכים שונים והבטיח לבוא שוב עם עוד. הם דברו על פוליטיקה ושתו וודקה. בסוף מיכל פנה אלי ואמר "ידג'ה, יהיה לך טוב. בקרוב אחזור." ליוויתי אותו לשער, התנשקנו ונפרדנו. נשארתי אצל אנשים זרים לגמרי שלא ידעו מי אני באמת. לא ידעתי אם מיכל ידע שבולק הוא אנטישמי. וודאי הרוב היו כאלה ואני הרגשתי זאת היטב. מדי יום תפסו בעיר יהודים שהסתתרו וזה היה נושא לשיחות יומיות.

בולק גרס שצריך להרוג את כל היהודים. גם את הפולנים שמסתירים יהודים צריך להרוג. יש עכשיו הזדמנות חד-פעמית להתפטר מהם וצריך לנצל אותה. "מה דעתך, ידג'ה?" פנה אלי. "אני יודעת. אף פעם לא היה לי עסק איתם" ענית. השתדלתי לא להיכנס לוויכוח. אחרי כל שיחה כזאת כאבה לי הבטן ונאלצתי לרוץ לשירותים שהיו מחוץ לבית.

פחדתי מבולק כי הרגשתי שלו ידע מי אני היה מיד מסגיר אותי לגרמנים. רוזיה שמרה מאד על ניקיון הבית, היא בישלה מצוין והכי חשוב, דיברה מעט. פעם העירה לי שאני מטאטאה כמו יהודייה, אלי ולא ממני. ענית לה בשקט שבבית אף פעם לא יצא לי לטאטא, מה שהיה אמת. היא הסכימה וקבעה שבוודאי היו לנו עוזרות. שתקתי.

ביקרתי הרבה בכנסייה וזה הקל עלי מאד. הלכתי לפני הצהריים, כאשר היו מעט אנשים. כרעתי ברכ וישבתי עם ספר תפילה. כך הייתה לי שעה של שקט. כאן הייתי בטוחה. הכנסייה הייתה מוזנחת, חשוכה, מעט נרות דולקים. כך אף אחד לא ממש ראה אותי. לו רק יכולתי הייתי נשארת כאן ימים שלמים. היה עוד מקום בו הרגשתי טוב, בית הקברות הפולני. היו לי שם כמה קברים שטיפחתי, ניכשתי עשבים, השקיתי והעמדתי פנים שאלה קברי בני משפחה. מעטים באו ולפעמים יכולתי להרשות לעצמי להזיל דמעה מבלי למשוך תשומת לב. הקברים שטיפחתי היו חדשים. לרוזיה סיפרתי שאני מטיילת בעיר. לומר את האמת, את העיר כלל לא הכרתי. פחדתי לטייל ברחובות ולפגוש המון אנשים.

לפני חג הפסחא הלכתי לכנסייה עם רוזיה לווידי. סיפרתי לכומר שאני מתנהגת בגסות, מדברת מילים גסות ועוד כהנה וכהנה. כעונש הוא נתן לי להגיד תפילות שונות וחשבתי שגמרתי עם זה. בדרך חזרה הביתה אמרה לי רוזיה שעכשיו נלך יחד להתקדש. העדפתי ללכת לבד כי לא ידעתי מה זה ואיך עלי להתנהג. למחרת בבוקר, אחרי ארוחת הבוקר, הודעתי שאני הולכת להתקדשות "אבל ידג'ה, להתקדשות הולכים על בטן ריקה" אמרה לי. נבהלתי. פחדתי שעשיתי שגיאה גסה ולא ידעתי מה לעשות. "כנראה שאצלכם, במזרח, לא הקפידו על המנהגים הדתיים כמו בוורשה. מה לעשות?" אמרה לי ואני הסכמתי איתה. למחרת בבוקר צמתי והופעתי להתקדשות. אבל כמה ימים אחר כך היו לי כאבי בטן ורצתי לשירותים. זה עבר.

הייתי אצלם מעל שבעה חודשים. כל יום, כל לילה, עידן שלם. הכי גרועים היו הלילות. פחדתי לישון שמא אמלמל באידיש מתוך שינה. השתדלתי לישון במהלך היום ובלילה שכבתי בשקט. נשמתי נשימות קצובות. הסתובבתי. רק לא להירדם. חשבתי על השנים שעברו. על הורי והילדים. על כל שעבר ולא יחזור. על העבר שלי שהיה חלום של יופי ואושר.

עכשיו עלי להילחם והתנהג כך שאף אחד לא יחשוד בי. הייתי מוקפת אויבים ושחקנית על בימה. שיחקתי תפקיד של בת אצילים שהוריה הוגלו לסיביר אך אני בקרב עמי אני יושבת ואני בטוחה. בארוחת ערב החג איחלו לי בולק ורוזיה שהורי יחזרו, יקבלו את רכושם, אדמתם ומעמדם ושיהיה לנו טוב. הם הביעו את תקוותם שאני לא אשכח אותם ואמין אותם לבקר אותי. ברצון מסרתי להם את כתובת הבית שלנו בלוצק, ברחוב קורדצקי 11. זה ביתנו בעיר. תמיד מישהו גר בו.

אחרי המלחמה, בזמן השלטון הסובייטי וחזרתי לביתי, באה רוזיה לבקר. היא לא מצאה אותי בבית רק את גברת בורשטוק שגרה אצלנו. כאשר חזרתי הביתה הייתה לי הפתעה. רוזיה חיבקה אותי ונישקה אותי. "ידג'ה, איך הולך לך? היכן את עובדת? ההורים שלך עדיין בסיביר?" היא לא ידעה ולא הבינה כלום. "רוזיה", אמרתי לה, "אני לא לא ידג'ה דושינסקה. אני יהודייה ושמי חנ'קה פיטרמן". "מה זאת אומרת? בשם ישו והאם הקדוש! זה בלתי אפשרי!". "כן. זה אפשרי וזה ככה. את רוצה שאני אדבר באידיש עם הגברת

שהכניסה אותך?" קראתי לגברת בורשטוק והתחלתי לשוחח אתה באידיש. רוזיה ישבה עוד קצת והלכה. היא לא הייתה כל כך אנטישמית כמו בעלה, אבל היה לי ברור שגם היא הייתה מסגירה אותי. הייתי אצלם שבעה חודשים ובמשך שבעה חודשים הם לא ידעו שהם מסתירים בביתם יהודייה.

בעת שהייתי אצלם התרחש משהו משונה. קרובים רבים של בולק, בהגיעם לעיר לקניות, היו מבקרים אצלם. ביניהם היה גם גבר מבוגר, כבן 50, לבוש בהידור והגיע בכרכרה יפה רתומה לשני סוסים גזעיים. היה זה אציל פולני אמיד שברשותו הרבה אדמות. הוא נשאר לארוחת צהרים. בול קורוזיה כרכרו סביבו. הוא שאל עלי ובולק הסביר והציג אותי. "אה, ויזה-דושינסקה, אני מכיר את המשפחה. אני זוכר את אביך, וגם אותך יושבת על ברכיו. אבל היית הרבה יותר קטנה". הסתכלתי לתוך עיניו וידעתי שהוא יודע. הוא שיבח את ביתינו ואת פגישותיו עם "אבי" ולפני נסיעתו הזמין אותי לבקר אצלו "אמה הכירה את משפחתך ותשמח אם תבקרי. תבואי מתי שיתחשק לך". ההזמנה החניפה מאד לבעלי הבית שלי ואני הבנתי שהוא מנסה לעזור לי ומבטיח מקום במקרה הצורך.

שהייתי בקובל הסתיימה כי קיבלתי גלויה המורה לי להתייבב לנסיעה לגרמניה. כך היה הדבר. בתחילת הקיץ (1943) ישבתי במטבח ליד החלון וראיתי שוטר אוקראיני שואל את בעלת הבית שלנו, פולנייה מבוגרת, אם כאן גרה ידביגה ויזה-דושינסקה. היא אישרה ואמרה שהבית נעול כי היא הלכה בבוקר עם רוזיה לסידורים.

שמעתי ולבי הלם. מה עושים? אולי הוא ירצה להיכנס לבית? קפצתי מחלון חדר השינה ורצתי לאחו. שם זחלתי אל בין השיחים וחיכיתי. פחדתי נורא. אולי מישהו מסר אותי? אולי בולק הבחין? אולי באו לקחת אותי לחקירה? כל מיני מחשבות התרוצצו בראשי. חשבתי מה אפשר לעשות. אבל אני לא יכולה לברוח בלי המסמכים שלי ואותם השארתי בבית. אני חייבת לחזור ולקחת אותם.

ישבתי בין השיחים עוד קצת ולאט לאט, בשקט ובזהירות חזרתי לבית דרך החלון. בעלת הבית ישבה על המדרגות בפתח הבית. "הא, העלמה ידג'ה, היה כאן איזה שוטר אוקראיני והביא לך גלויה". "מה את אומרת?" השבתי בקול הכי מאופק שיכולתי לגייס. "מה הם רוצים ממני?"

באדישות מופגנת לקחתי את הגלויה והתחלתי לקרוא את הכתוב בה. "זוהי הזמנה לעבודה בגרמניה. הם רוצים פולניות צעירות יעבדו שם" סיפרתי לה. "מה את אומרת? המשפחה תתנגד שתסעי" ענתה. אני עניתי לה שלא אסע. שאני לא אעבוד אצלם. כשבול קורוזיה חזרו הראיתי להם את הגלויה. בולק אישר ששמע שלוקחים נשים צעירות לעבודה במפעלים או בבתיים פרטיים בגרמניה. עכשיו הייתי שקטה. כל הפולנים לצדי והם יעזרו לי. עכשיו יש לי הסבר מצוין למה אני מסתרת מהגרמנים. הגלויה הייתה שווה את הפחד הגדול מפניה. למחרת הלכתי עם רוזיה לאח של מיכל. היו אלה כמה שעות הליכה. האח שמע מפי רוזיה את הסיפור ואמר לה שהיא יכולה לחזור העירה. אני אשאר אצלם והם יודיעו למיכל על ההזמנה לעבודה בגרמניה ויחשבו מה עושים. נפרדתי מרוזיה ופגשתי שוב בלוצק אחרי המלחמה.

יומיים הייתי אצל משפחת הבורסקי. אח של מיכל הציע לקחת אותי לבתו הצעירה, זוחה, שגרה בחווה מבודדת מחוץ להולוב. "תעזרי במשק הבית. אנטק הוא אדם הגון. אני אודיע למיכל שאת אצל זוחה. כאן, אצלי, לא כל כך בטוח. אנחנו קרובים לעיר קובל ואם שוטרים יבואו לבולק הוא יגיד שאת אצלנו. אצל זוחה יהיה לך טוב."

הוא צדק. אצל זוחה, בפעם הראשונה, הרגשתי טוב ובטוח.

זוחה ואנטק חיו בחווה מבודדת ומרוחקת מהולוב. ביתם היה קטן. חדר אחד, מטבח ומזווה. סביב הבית היו כמה עצי דובדבנים וגינת ירק. ילדים לא היו להם.

זוחה, נמוכת קומה, רחבה, בעלת שיער ועיניים שחורות ולחיים אדומות. נראתה כהתגלמות הבריאות. לצערי זה לא היה המצב. אסור היה להרים משאות כבדים וייתכן שזו הסיבה שאביה הביא אותי לשם. היא הייתה בת כפר רגילה, פשוטה, בעלת הגיון בריא ונשמה טובה. דעתה בקשר ליהודים הייתה "גם הם בני אדם", ובימים ההם זה היה יוצא דופן. היא לא ידעה מי אני. בשבילה הייתי בחורה עירונית הבורחת מפני עבודה בגרמניה שמשפחתה הוגלתה לסיביר והיא רוצה לעבור את התקופה עד שתקום שוב פולין החופשית.

אנטק היה כבן 30, בריא, חזק, כהה. הוא אהב לעבוד. מהבוקר עד הערב טיפל בכל והשתדל לשמור על זוחה. אני הייתי עבורם עזרה חשובה. עשיתי הכל. למדתי את עבודות השדה. טחנתי גרעינים לקמח עד שנרדמו לי הידיים. שעות עמדתי וטחנתי. שעות על גבי שעות חבצתי חמאה, אבל בישיבה. מדי בוקר מילאתי את חבית המים במים ששאבתי מהבאר. זו הייתה עבודה קשה. בעזרת מוט עם וו בקצהו הורדתי את דלי העץ הכבד לבאר ובתנועה אחת היה עלי למלאו במים ולהניפו החוצה. אם לא הייתי זריזה מספיק, הדלי נפל לבאר ועכשיו הייתי צריכה למצוא אותו בעזרת המוט ולהוציאו. בסבלנות חיפשתי את הדלי, מילאתי, הוצאתי והבאתי לחבית. זה נמשך המון זמן והזרועות שלי כאבו אך בסוף למדתי לעשות זאת כראוי. עזרתי לזוחה גם בגינה. האכלתי את החזירים והתרנגולות ויצאתי למרעה עם הפרות והסוסים. האחו היה קרוב. שם ישבתי לבדי והשגחתי על העדר. היה לי טוב. שקט.

פעם אחת התרחש משהו משונה. לא רחוק ממני ישב ילד, רועה מאחת החוות השכנות, ושר את התקווה. שמעתי את המנגינה וזה היה התקווה. זה נמשך די הרבה זמן וחשבתי לעצמי, זה ילד יהודי שחושד שגם אני יהודייה? אולי הילד שר מבלי לדעת מה הוא שר? כל האפשרויות חלפו בראשי אבל החלטתי להתעלם. בסוף לקח את העדר והסתלק. הוא היה כבן 15, רזה, לבוש קרעים. השתדלתי להתרכז בעדר שלי. יותר לא ראיתי אותו.

התחלתי גם לחלוב את הפרות. פחדתי מהרגליים שלהן, מהזנב שלהן. תחילה זוחה ישבה לידי על שרפרף נמוך והדריכה אותי. זה הלך לא רע. ולאחר זמן מה עשיתי זאת לבד. המשכתי לפחד מהן אבל חלבתי. פחדתי שהן תבעטנה בדלי מלא החלב וכל זמן החליבה הייתי במתח. חלב, גבינה, ביצים. זה היה האוכל היומיומי שלנו. זוחה לא אהבה לבשל. פעם בשבוע היא אפתה לחמים גדולים. מאד טעימים. לחם, חביתה על שומן חזיר וספלי חלב היו ארוחת בוקר, צהרים וערב שלנו. לי זה הספיק. אכלתי כמו אנטק. התחזקתי והתמלאתי והתחלתי להראות כמו בחורה כפרית. קיבלתי צבע בפנים והרגשתי שיש לי כוח לבצע כל עבודה. הקציר התקרר. למדתי לקצור חיטה במגל. ביום הראשון חתכתי את היד והדם זרם כמו מברז. עטפתי אותה בסמרטוט והמשכתי לעבוד. בחורה כפרית. זו הייתה עבודה קשה. ביד אחת אוחזים בגבעולים ובשנייה קוצרים בהנפה אחת. כל הזמן להתכופף ולאסוף את הגבעולים. כעבור יומיים זוחה חזרה הביתה ואני נשארתי עם אנטק להמשיך לעבוד. אספנו את השיבולים לאלומות והעברנו אותן מהר למתבן. שלא יתפוס אותנו הגשם. בעזרת קלשון, מתוך העגלה, העברתי לאנטק אלומות אותן הוא סידר במתבן. הפכתי לכוח עזר חיוני במשק. עבדתי קשה אבל ישנתי שלוה. ידעתי, הרגשתי, שאם ייודע להם שאני יהודייה הם לא יסגירו אותי. לכל היותר יגידו לי ללכת ואני אלך לכפר אחר. לא פחדתי כבר וזה היה הדבר החשוב ביותר. בימי ראשון הלכתי איתם לכנסייה. כנסייה קטנה בה התאספו כל הפולנים מהחוות בסביבה. הרגשתי בנוח כי כבר הכרתי את כל המנהגים. באו גם בחורים לחזר אחרי הבחורות. לי זה לא היה נחוץ אבל מצאתי לי שם מחזר שהחל לבוא בערבים על סל פירות. הוא היה גבוה, מכוער, שתקן. בן יחיד לאמו האלמנה וכפי הנראה היו להם הרבה אדמות פוריות. זוחה החלה לשכנע אותי. "הוא לא מי יודע מה אבל יש לו רק אימא זקנה ואת תהיי עקרת בית עשירה. תעשי אצלו מה שתרצי והוא לא יגיד לך מילה. מי יודע אם מישהו משלך יחזור מסיביר" הטעימה "וכאן תקבלי משק גדול ותהיי עשירה". איך יוצאים מהסבך? מה יכולתי לענות לה? התחלתי למשוך זמן. "בינתיים יש מלחמה. נראה איך היא תסתיים. אני לא אומרת לא ולא אומרת כן". בינתיים זה עבד.

כל יום אצל זוחה היה כאילו זכיתי בהגרלה של החיים. אכלתי, שתיתי, עבדתי, ישנתי טוב. לא חשבתי על כלום. חייתי את היום.

רק פעם אחת, כשסוס בעט ברגל שלי, פרצתי בבכי מרוב כאב. התיישבתי ליד המתבן. טיפלתי ברגלי הכואבת וחשבתי לעצמי לשם מה אני חיה? אין כבר אף אחד. כולם מתו. כולם נרצחו. אני גויה וכנראה שאר כזאת. לא חשבתי שאי שם, בעולם, ישנם עוד יהודים. עבורי העולם נגמר. חשבתי שרצחו את כולם ואני נשארת היחידה. לשם מה? למי אני נחוצה? אלה היו מחשבות מסוכנות אבל השתחררתי מהן וחזרתי לשגרה.

באותה תקופה חזר אחיה של זוחה, מריאן, מהשבי הגרמני. הוא בא לבקר את זוחה. הם היו מאד דומים. רחב, חזק, שיער שחור, עיניים שחורות מבריקות. אנטק וזוחה היו מאושרים לראות אותו. הוגש אוכל וודקה. מריאן סיפר על השבי ועל התקוות לעתיד בפולין החדשה. אני נשארתי בצד. מריאן לא התייחס אלי אבל ממבטו הבנתי שהוא יודע מי אני. אולי אביו סיפר לו ואולי הבין בעצמו. הוא לא התעניין מי אני. לא שאל אותי. לא שאל את זוחה אחותו ולא את אנטק גיסו. הוא קיבל את נוכחותי ללא מילים. כמובן מאליו שבחורה זרה חיה אצל אחותו. לא פחדתי ממנו. אינסטינקטיבית ידעתי שהוא לא יסגיר אותי.

הוא סיפר שהגרמנים רוצים לכבוש את כל העולם ומתכננים להשמיד את כולם לפי הסדר. תחילה הרגו את היהודים ואחר כך יהרגו גם את הפולנים והאוקראינים. הוא לא היה טיפש וחשוך כמו אחרים. הפולנים שונאים את הגרמנים והרוסים מסיבות היסטוריות. מאז תחילתה של ממלכת פולין היו מלחמות עם השכנים ממזרח וממערב. שנים רבות רוסיה הייתה חלשה ופולין פלשה וכבשה ערים כמו קייב, מוסקבה, פסקוב. לגרמנים הייתה סיסמא "לחץ מזרחה" כדי לכבוש את אדמות פולין הפוריות. לפעמים פעלה זכות ה "Liberum Veto" שאיפשר לכל חבר בסיים (הפרלמנט הפולני) לכפות סיום מידי של מושב הסיים ולבטל חקיקה שכבר התקבלה באותו המושב ובכך לעכב את דעת הרוב. הליך זה איפשר לנכוחות זרים לשחד חברי סיים לשתק הליכים ובכך הוחלשה פולין עד שחולקה. את זה הפולנים לא יכלו לשכוח. הגרמנים והרוסים הם אויבים.

בתחילה, כדי לקנות לעצמם שקט יחסי, זרקו הגרמנים לפולנים עצם שמנה – גזל רכוש היהודים שנדונו להשמדה. הפולנים בלעו את הפיתיון. עסקו בגזל וישבו בשקט. כאשר מרבית היהודים הושמדו החלו הגרמנים להסית את האוקראינים נגד הפולנים לפי הכלל "divide et impera" (הפרד ומשול). הגרמנים הבטיחו לאוקראינים מדינה עצמאית ואלה החלו לרצוח ולגזול את הפולנים. בערים זה לא כל כך הצליח אבל בכפרים החלו האוקראינים לכתר בתים וחוות של פולנים. לרצוח את יושביהם ולבזוז ולהשתלט על הרכוש. זה קרה גם באזור ליד החווה של סטחה ואנטק. בלילה שמענו עגלות, עמוסות באוקראינים צורחים, שועטות בדרכים ונוסעיהן מתנפלים על בתי פולנים. אנחנו פחדנו מאד שיבואו גם אלינו.

השכן הקרוב ביותר לסטחה ואנטק היה אוקראיני עני שאגמתו לא הייתה פוריה. הייתי אצלם כמה פעמים ועוני כזה ראיתי לראשונה. המשפחה, מרובת הילדים, התגוררה בחדר אחד שרצפתו הייתה עפר כבוש. מהתקרה השתלשל חבל אליו הייתה קשורה עריסה ובה תינוק. לבית לא היו חלונות. האישה גבוהה ורזה ובעלה לבוש קרעים. הוא לא הקרין אמון ואנטק נשמר ממנו. כאשר החשיך, אנטק וזוחה עזבו את הבית והלכו להסתתר בשדות החיטה. לי הם אמרו שאני יכולה להישאר בבית כי אני עירונית אז לא יפגעו בי. אני לא בעלת הרכוש. שמעתי ולא הגבתי. אוקראינים רצחו, אנסו, הטביעו בבארות וחתכו לנשים את השדיים. עד עכשיו הסתרתתי בגלל יהדותי, עכשיו בגלל זהותי הבדויה כפולניה.

כאשר בני הבית יצאו גם אני מצאתי לי מסתור בין גבעולי החיטה. למדתי להיכנס לשדה מבלי להשאיר עקבות. על פי רוב מצאתי מסתור בתעלה ונמנמתי בה עד שעלה השחר. אז חזרתי לבית וחיכיתי לסטחה ואנטק כאילו כלום לא קרה. הם לא חשדו שאני עוזבת אחריהם. זה לא נמשך זמן רב. היו גם תקופות שקטות שלנו כולנו בבית.

יום אחד הגיע יהודי מבוגר שהכיר את אנטק טרם המלחמה וביקש אוכל. סטחה הכינה לו חבילה ואמרה לו שזה מסוכן לבוא אליהם בגלל השכן האוקראיני. היא אמרה לי ללוות אותו החוצה מבלי שיבחינו בו. הלכתי ואמרתי לו שבפינת המתבו ימצא חבילה עם אוכל וכשיתאפשר לו שיבוא בלילה ואני אשתדל שיהיה שם משהו עבורו. הוא בא כמה פעמים. מעניין אם שרד או נרצח.

אחרי המלחמה, לגמרי במקרה, כאשר נסעתי ברכבת לקיוורץ, ישבה אתי בתא יהודייה מבוגרת. באותה תקופה כל אחד סיפר איך עבר את המלחמה. היא סיפרה לי שמוצאה מסביבות הולוב והסתתרה בכפר. היא נשארה עם ביתה ובעלה נרצח כאשר התייצב לקריאת הגרמנים ליהודים המעוניינים להגר לחו"ל. כאשר התאספה קבוצה גדולה, ירו בכולם. היא סיפרה שבסביבה הייתה גויה שנתנה לבעלה חבילות עם אוכל אבל

הוא האמין לגרמנים ונרצח. הגויה הזו הייתה אני. הסברתי לה איפה שמתי את החבילות ותארתי לה מה הן הכילו. העולם קטן ואנחנו נשארנו כל כך מעט.

הגיע הסתיו ועת איסוף תפוחי האדמה. מתוך האדמה משכתי את הגבעול עם השורשים והפקעות (שהם תפוחי האדמה). יצאתי עם שחר. זו הייתה בדרך כלל עבודה של נשים. לעיתים רחוקות הצטרף אלינו גבר. חפרנו כל היום עם הפסקות לאוכל. כולן אכלו מאותה הצלחת. רק לי, "העירונית" הייתה צלחת פרטית משלי. הייתי מרוצה שאני מביאה תועלת לבעלי הבית שלי ואני לא אוכלת חינם.

פעם הגיע מיכל בדרכו אל אחיו. הוא ישב, אכל ושתה ושאל את סטחה ואנטק אם הם רוצים שאשאר אצלם. שניהם רצו שאשאר.

זו הייתה תקופה שקטה פרט לאותם מקרים בהם האוקראינים עשו פוגרומים בלילות ואלה נעשו תכופים.

אסיף תפוחי האדמה הסתיים וגשמי הסתיו החלו ונאלצנו להישאר בבית. אנטק ביקר מדי פעם בכפר הולוב ופגש פולנים אחרים מהסביבה. יותר ויותר פולנים עזבו את משקיהם, שכרו חדר בכפר כדי לעבור שם את החורף מבלי לפחד מהאוקראינים. גם בעלי הבית שלי החליטו לעשות כמותם. שכרו חדר עם זכות לשימוש במטבח. עברנו לשם ומדי פעם נסעתי במהלך היום עם אנטק לחווה לבדוק מה קורה שם. הכפר היה מלא גרמנים. החיילים שרו "כאשר החיילים צועדים בעיר פותחות הבחורות את הדלתות והחלונות" וגם "כל פרח יפה כמוך". בכפר היה רחוב ראשי אחד וכמה רחובות צדדיים. הייתה כנסייה וגם טירה קטנה של איזה אציל וסביבה גינה. התהלכתי חופשיה, ללא פחד. היו הרבה מבקרים ממקומות שונים ואף אחד לא התעניין בי. על היהודים כבר לא דברו – הם כבר לא היו. אלה ששרדו – הסתתרו היטב. לכל אחד היו הבעיות שלו.

הפולנים התחילו עכשיו להרגיש את הכיבוש הגרמני והחלו לארגן אגודות התנגדות. בינתיים היה לי שקט, אבל לא לזמן רב. לא היה בי צורך והפכתי לאוכלת לחם חסד. אמרו לי בגלוי שעדיף שאהיה אצל מיכל.

משפחתו של מיכל עזבה את אוז'רי ועברה לעיירה פרספה. הם נאלצו לעזוב מאותה הסיבה שסטחה ואנטק נאלצו לעזוב. מסביב היו רק כפרים של אוקראינים. את כל זה סיפר לנו אחיה הצעיר של זוחה, אולק, שביקר אצלנו בכפר. בנוסף לאחים הייתה לזוחה גם אחות גדולה ממנה שלא דמתה לה כלל. היא הייתה גבוהה ורזה, בהירה ובעלת אף ארוך. בעלה היה בצבא והיא נשארה עם שני ילדים. כאשר עוד היינו בחווה היא באה לביקור וסיפרה שבאחד הערבים באה אליה יהודייה מוכרת וביקשה אוכל. היא נתנה לה חלב חם ושלחה את בנה הבכור למשטרה שיבואו לקחת את היהודייה. באו, לקחו ורצחו. היא סיפרה את זה בנימה מבודחת "סוף סוף. צריך להיפטר מהם." לא הייתי מסוגלת להישאר אתה בחדר ויצאתי בתואנה כלשהי. כעבור זמן מה בא אולק בוכה וסיפר שהיא נורתה ברחוב בעיר קובל ע"י קצין גרמני. עוד בהיותי בקובל, שמעתי עליו. הוא היה מטורף שירה בכל מי שנחשד על ידו כיהודי. ייתכן שאפה הארוך עורר את חשדו. חשבתי בלבי, אלוהים העניש אותה.

הסתיו עבר. בא נובמבר והחורף המוקדם. הרגשתי ששהייתי בכפר מגיעה לקיצה.

לא ידעתי איך משפחת הובורסקי, שהתגוררה כעת בפרספה, תקבל את פני. פרספה היא עיירה ובה תחנת רכבת והיא סמוכה לעיר קובל.

לא פחדתי יותר. היה לי מראה של פולניה צעירה ובריאה. היו לי ניירות. היו לי מיומנויות שלמדתי. ידעתי שאסתדר. אם לא אוכל להישאר אצל מיכל אמצא לי עבודה תמורת מיטה ואוכל. על העתיד לא חשבתי. כל יום היה בונוס. זכייה בחיים. בסוף נובמבר אמר לי אנטק שנוסעים למשפחת הובורסקי.

יצאנו השכם בבוקר כדי שאנטק יוכל חזור עוד באותו היום כי הימים היו קצרים. ירד שלג. נסענו במזחלת. הפרידה הייתה לבבית. התחבקתי עם זוחה. התנקשנו כמו אחיות. קצת בכיתי כי היה לי טוב אצלם. אספתי

את מעט חפצי לחבילה קטנה. רוב מה שהיה לי לבשתי. זוחה נתנה לי מתנה, כותונת לילה מפשתן בעד פיטום החזיר. לא ראיתי אותם יותר.

כעבור כמה שעות הגענו לפרספה ומצאנו את ההבורסקים. בית קטן ובו שני חדרים. הם גרו באחד מהם. מסביב לקירות דרגשי עץ. באמצע שולחן ותנור. על קיר אחד היו תלויים בגדים. יותר גרוע ממה שהיה לנו בגטו. בואי אליהם היה הפתעה גמורה אהל הם קיבלו אותי בטבעיות. אנטק אכל, נח ונסע. יצאתי אתו. התנשקנו ואיחלתי לו נסיעה טובה. מיכל יצא אתי והסביר לי שבחדר השני גרה משפחה מאוז'רי ואין לה מושג מי אני. הנפח לא גר בפרספה. בכלל, מאז עזיבתי חלו שינויים רבים אבל רצוי לא להתבלט. הוא אמר שאעזור לאמו כי קשה לה עכשיו ואיכשהו זה ילך. החיים היו צנועים מאד. היו להם סוסים ופרות אבל לא היה להם מספיק אוכל עבורם. האב לא עבד, לא סחר, הם חיו בציפייה לתבוסת הגרמנים ולחזרת פולין החופשית. כל הצעירים היו מאורגנים. היו להם כלי נשק והם שמרו בלילות מפני האוקראינים. מדי פעם כל צד עשה גיחות להרוג. כנראה שזה היה ידוע לגרמנים אבל אלה לא התערבו. לאוז'רי נסעו רק ביום וחמושים. בלילה זה היה מסוכן למדי. אני ישנתי יחד עם ונקה. עזרתי לאימא בינקיון, קילוף תפוז"א, חליבת פרות והשתדלתי להיות עסוקה ולהביא תועלת. בערבים הלכתי עם ונקה לבקר את צסיה שלהוריה הייתה דירה גדולה יותר. היו בה שני חדרים שאחד מהם היה גדול במיוחד ובו התכנסו הצעירים. הבנות סרגו והבנים חיזרו. אני לא ידעתי לסרוג ונדבקתי לצסיה שהצטיינה במלאכה זו. היא חיבבה אותי ואני עזרתי לה. אף אחד לא התעניין בי ולא שאל מה מעשי כאן. הייתי איזו קרובה מהעיר. פליטה. היו לא מעט כאלה. אצל השכנים, בחדר השני, גם הייתה בחורה. קרובת משפחה מהעיר קובל.

אני מצאתי לי מחזר שתלה בי עיניים והשמיע מחמאות כפריות. מיכל צחק כשסיפרתי לו. "זה בכלל לא רע. אולי אפילו לטובה שמצאת חן בעיני מישהו. אחרי יהודייה הוא בטח לא היה מחזר." לילה אחד, בפרעות שארגנו האוקראינים הוא נהרג וגופתו בותרה לחתיכות. אחיו, המבוגר ממנו בכמה שנים, סיפר לי. כולם בכו כשהוא סיפר באיזו צורה אכזרית נרצח אחיו. אחיו החליפו והחל לחזר אחרי. מדי פעם התיישב לידי. זה לא הפריע לי. לכל הבנות היו מחזרים.

לונקה היה מחזר בשם טדזיק. בחור גבוה, רחב, שיער ועיניים בהירים. בכל פעם שבא לביקור הוא הביא למיכל וודקה. הוא מצא חן בעיני ונקה ושניהם ישבו תמיד יחד. (הוא היה יהודי שיחד עם אחותו מרוסיה הסתתר. שניהם נשארו בחיים) יחד אתו באו גם בחורים אחרים שהשתייכו לפרטיזנים הפולנים. ביניהם היה גם בחור יהודי כבן 12-14. קראו לו פשוט יהודון. הוא לא הסתיר את מוצאו והתהלך ביניהם חופשי. לפעמים התחשק לי לי להתוודות לפניו ולהפסיק להיות ידג'ה אבל התאפקתי. פעם אמרתי למיכל שאני מעוניינת ליצור קשר עם הפרטיזנים אבל הוא התנגד. "שבי בשקט" אמר. "לא נוגעים בך, שבי והמתיני". דצמבר 1943. הורגש שסופם של הגרמנים מתקרב. האלה היא רק כמה זמן זה עוד יימשך.

יום אחד הגיעו אלינו לתקופה קצרה יחידות צבא הונגריות. למה ומדוע לא ידעתי. היו ביניהם יהודים ששרתו איתם. מראם היה עלוב אך לא הרגו אותם.

פתאום הבנתי שאני לא היחידה ששרדה. ישנם עוד יהודים שהצליחו להימלט מהמוות. הדבר הכניס בי ביטחון. הפסקתי להיות כמאובנת. התחלתי לחשוב על העתיד, דבר שהיה חדש לגמרי עבורי. עד עכשיו חייתי מיום ליום. עכשיו התעוררה חנ'קה וידג'ה הייתה עבורי רק קליפה.

התחילו להגיע חדשות על החזית המתקרבת. כל יום ועמו חדשות שקרבו אותי לקץ המלחמה. בלילות חלמתי שאני חוזרת ללוצק. לעבר שלי. ידעתי שזה בלתי אפשרי. שכל מה שהיה לי שם נגמר. אבל חלמתי.

יום אחד הגיעו ידיעות שהרוסים כבשו את רוז'ישץ'. והגרמנים עזבו את תחנת הרכבת בפרספה.

הלכתי כבחלום. בערב, אצל צסיב, הכרזתי לפני כל הבאים: "אני לא ידג'ה. אני יהודייה ושמי חנה". אף אחד לא הגיב. אולי זה לא היה חשוב עבורם. איני יודעת.

סיפרתי למיכל והוא גער בי "עוד כלום לא ברור. גרמניה עוד חזקה. יכולת לשתוק". כעבור יומיים הרוסים נסוגו והגרמנים חזרו לפרספה. כולם קראו לי ידג'ה כמו קודם אבל פחדתי. תודה לאל זה לא נמשך זמן רב. ימים ספורים.

בערב, עמדתי לפני הבית וראיתי שעל הדרך הראשית חיילים. על הכובעים כוכב אדום. "מי אתם?" שאלתי. "הצבא האדום" ענו. לבי התמלא שמחה. הייתי מאושרת כמו אף פעם בחיי. פרצתי הביתה וצעקתי "הרוסים בדרך". משפחת הבורסקי לא הייתה כל כך מאושרת. בשבילם זה היה הכיבוש השני שייתכן ויהיה יותר גרוע. אבל אני, אני הייתי חופשייה. לא ישנתי ולא אכלתי. כאילו תקפה אותי קדחת. "ללוצק. הביתה. עכשיו" אמרתי למיכל וסטחה שכולם כבר יודעים שאני יהודייה וקו החזית עוד יכול להשתנות ועדיף שאלך מכאן. שאלך ללוצק. לסבתא. שם כבר שולטים הרוסים. הם הסכימו שהצדק אתי. מיכל הושיט לי מעטפה עם כתובת ברחוב חרוברי. סטחה נתנה לי לחם עם שומן חזיר והלכתי.

היה זה בתחילת פברואר 1944. הלכתי בדרך עד שאיכר אחד עם עגלה הסיע אותי כברת דרך. הלכתי כאילו אני מרחפת. היה קר אבל לחיי להטו. פגשתי חיילים, עגלות, ג'יפים. החזית זזה לכיוון קובל. אנשים שאלו אותי "לאן את הולכת?" "הביתה ללוצק. אני יהודייה ואולי מישהו מבני משפחתי שרד" ענית. אף אחד לא עצר אותי ולא נגע בי.

בערב הייתי אצל הסבתא. היא קיבלה אותי בחמימות. אכלתי משהו והלכתי לישון. בבוקר רצתי ברחובות המוכרים והריקים לגטו.

עד לגשר הבזיליאני הכל היה ללא שינוי. רק קצת חיילים בסגינים מקומטים מילאו את הרחוב. מחוץ לעיר, מגרש אחד ענק וריק. הכל הריסות. אין רחובות. אין בתים. שחזרתי פחות או יותר היכן היה ביתה של הדודה פרלה. התיישבתי על אבל ומעיני זלגו דמעות. כל שמחת השחרור התפוגגה. ידי רפו. התכרבלתי, חיבקתי את ברכי ובכיתי.

אינני יודעת כמה זמן זה נמשך. פתאום שמעתי קול. שוטר או חייל פנה אלי "נחוצים לנו אנשים לניקיון. לעבודה. בואי". הרמתי את ראשי ועניתי "אני יהודייה. כאן היה הגטו וכאן נרצחה המשפחה שלי." הוא ויתר והלך.

כך הסתיימה עבורי המלחמה. אני חופשייה.